

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: «Особливості політики нейтралітету Туреччини
у роки Другої світової війни»**

Виконав: студент 2 курсу,
групи 8.0328-і
спеціальності: історія та археологія
освітньої програми: історія
Міхотін Олександр Костянтинович
Керівник: доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин, доцент, к.і.н.
_____ М.В. Єльников
підпис

Рецензент: доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин, доцент, к.і.н.
_____ Р.Б. Шиханов
підпис

Запоріжжя
2019 рік

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Освітній рівень: магістр

Спеціальність: 032 – історія та археологія

Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувачка кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Маклюк О.М.**

« ___ » _____ 2019 року

З А В Д А Н Н Я НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТУ

Міхотіну Олександрю Костянтиновичу

1. Тема роботи: «Особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни»

керівник роботи: к.і.н., доцент Єльніков Михайло Васильович,
затверджені наказами вищого навчального закладу від 06.05.2019 № 655-с.

2. Строк подання студентом роботи: 19 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том IV: (1935–июнь 1941 г.) / состав. А.С. Тисминец. Москва: Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б), 1946. 646 с.; Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы в двух томах / сост. МИД СССР. Москва: МИД СССР, 1990. 354 с.; Конвенція про режим проток (укр/рос). *Законодавство України. Документ 995_228, чинний, поточна редакція – Прийняття від 20.07.1936.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228 (дата звернення: 18.11.2019); Гасанлы Дж. П. СССР – Турция : от нейтралитета к холодной войне (1939–1953). Москва : Центр Пропаганды, 2008. 663 с.; Поцхверия Б. М. Советско-турецкие отношения и проблема Проливов, в годы второй мировой войны и в послевоенные десятилетия. *Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)*. Москва : Международные отношения, 1999. С. 335–484; Еремеев Д. Е. Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939–1990). Москва : Гуманитарий Акад. гуманитар. исслед., 2005. 217 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): розглянути історичний доробок з теми нейтралітету Туреччини в роки Другої світової війни; проаналізувати еволюцію зовнішньополітичних пріоритетів турецького керівництва напередодні і у період 1932–1941 рр.; визначити зміни нейтралітету Туреччини як «союзника переможця» в ході радянсько-німецької війни і висадки союзників в Північній Африці (1941–1943); з'ясувати вплив «турецького нейтралітету» на радянсько-турецькі

відносини наприкінці Другої світової війни і в повоєнний час (1945–1953); визначити особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни.

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Єльников М.В.	06.05.2019	06.05.2019
Розділ 2	Єльников М.В.	25.08.2019	25.08.2019
Розділ 3	Єльников М.В.	17.09.2019	17.09.2019

7. Дата видачі завдання: 06 травня 2019

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Травень 2019	<i>виконано</i>
2.	Написання першого розділу	Вересень 2019	<i>виконано</i>
3.	Написання другого розділу	Жовтень 2019	<i>виконано</i>
4.	Написання третього розділу	Листопад 2019	<i>виконано</i>
5.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	Грудень 2019	<i>виконано</i>

Студент _____ **Міхотін О.К.**
(підпис)

Керівник роботи _____ **Єльников М.В.**
(підпис)

Нормоконтролер _____ **Черкасов С.С.**
(підпис)

РЕФЕРАТ
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ НЕЙТРАЛІТЕТУ ТУРЕЧЧИНИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кваліфікаційна робота складається з 112 сторінок, містить 10 джерел, 64 видання: монографії, статті, інтернет-ресурси.

Категорії та поняття, що найчастіше зустрічається у роботі: *Туреччина, нейтралітет, зовнішня політика, Друга світова війна, Конвенція Монтрью.*

Об'єкт дослідження – зовнішня політика Республіки Туреччина.

Предметом дослідження є особливості турецького нейтралітету в роки Другої світової війни.

Метою дослідження є розгляд головних напрямків зовнішньої політики Туреччини у 1939–1945 рр.

Новизна роботи полягає у тому, що зроблена спроба системного аналізу особливостей і пріоритетів зовнішньої політики Туреччини за часів Другої світової війни й визначення особливостей «турецького нейтралітету» в цей період. Проаналізовано історіографічний доробок з цієї проблематики, визначено відсутність робіт серед українських науковців по даній темі. Вперше було відзначено, що напруга у радянсько-турецьких відносинах в умовах нейтралітету Туреччини трагічно вплинула на долю тюркського населення Південного Кавказу і Криму. Зокрема, депортацію кримських татар у 1944 р. можливо розглядати як прямий тиск на Туреччину.

Основні висновки до яких дійшов автор:

1. Виділено чотири групи робіт з теми нейтралітету Туреччини в роки Другої світової війни: турецьких, радянських, вітчизняних і російських. На думку перших дослідників, він характеризувався як «дружній нейтралітет», відповідав національним інтересам і зробив значний вклад у перемогу над фашизмом – не допустив Німеччину на Близький Схід і до Перської затоки. Радянська історіографія негативно відносилася до нейтралітету Туреччини, розглядаючи його як «невоюючого союзника» Німеччини. Вітчизняна

історіографія з цього питання не розроблена. На думку російських дослідників, він характеризувався спробами зберегти добрі відносини як з англійцями і французами, так і з СРСР. Політика нейтралітету, яку проводила Анкара в роки Другої світової війни, підірвала авторитет країни на міжнародній арені.

2. Зростання у 1930-х рр. міжнародної напруги і загроза війни привели до того, що Туреччина почала вести більш обережну і збалансовану зовнішню політику, що проявилось у «турецькому нейтралітеті». Політика паралельних пактів не увінчалася успіхом, однак курс турецького уряду на нейтралітет був прийнятий майбутніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Вона маневрувала між воюючими блоками, а з успіхами Німеччини вирішила зблизитися з нею. У період з червня 1940 р. по травень 1941 р. Туреччина зберігала «дружній нейтралітет» як з Великобританією, так і з Німеччиною. На початку війни з СРСР Німеччина урегулювала відносини з Туреччиною, 18 червня 1941 р. між ними було підписано угоду про дружбу і ненапад. Туреччина стала «невоюючим союзником» нацистської Німеччини.

3. Незважаючи на тиск Німеччини, влітку і восени 1941 р. залучити Туреччину в фашистський блок не вдалося. Ідея збереження миру і самоусунення від війни стала лейтмотивом зовнішньої політики Туреччини. До літа 1943 р. Туреччина балансувала на межі нейтралітету, надаючи допомогу Німеччині у війні проти СРСР, сподіваючись на можливість анексії Кавказу.

4. Успіхи антигітлерівської коаліції, після перемоги радянських військ під Сталінградом і початку звільнення Кавказу, а також з висадкою союзників в Північній Африці в листопаді 1942 р., привели до зміни зовнішньополітичних поглядів Туреччини. За нових обставин Великобританія спільно з США продовжила зусилля на залучення Туреччини на бік союзників. З кінця листопада 1942 р. німецький тиск щодо втягування Туреччини у війну змінився англійсько-американо-радянським тиском з тією ж метою.

5. В період 1943–1945 рр. Великобританія намагалася порушити нейтральний статус Туреччини і за її допомогою здійснити вторгнення на Балкани – відкрити Балканський фронт. Туреччина заявила, що не залишить

спроб зберегти свій нейтралітет. Найголовнішими причинами цього була недовіра до Радянського Союзу, впевненість в тому, що після поразки Німеччини СРСР займе її місце в Європі. З осені 1944 р. відправною точкою радянської політики щодо Туреччини була ревізія Конвенції Монтрюо по режиму Проток. Туреччина фактично залишилася наодинці з СРСР, що визначило її подальше зближення зі США. Лише ультиматум Ялтинської конференції змусили Туреччину оголосити війну Німеччині і Японії 23 лютого 1945 р.

б. Тонка дипломатія Туреччини дозволила їй в 1939–1944 роках, дотримуючись балансу, залишатися союзником Великобританії, СРСР і США, а з іншого боку – залишатися в рамках турецько-німецького пакту про ненапад і зберігати нейтралітет. Турецькі правлячі кола в більшості до останнього придержувались прогерманських поглядів і вважали, що для Туреччини буде більше вигод від співпраці з нацистською Німеччиною, особливо в перспективі приросту території за рахунок СРСР. Взаємодія ж з союзниками обіцяла б черговим загострення спірних питань, особливо територіальних й по Чорноморським Протокам – з Радянським Союзом.

SUMMARY
FEATURES OF TURKISH NEUTRALITY POLICY
DURING WORLD WAR II

The qualifying work consists of 112 pages, contains 10 sources, 64 editions: monographs, articles, online resources.

Key words: Turkey, neutrality, foreign policy, World War II, Montreux Convention.

The object of the foreign policy of the Republic of Turkey.

The subject of the study is the features of Turkish neutrality during the Second World War.

The aim is to review the main directions of Turkey's foreign policy in 1939-1945.

The novelty of the work is that an attempt was made to systematically analyze the characteristics and priorities of Turkey's foreign policy during World War II and to identify the features of "Turkish neutrality" during this period. The historiographical achievements on this subject are analyzed, and the absence of works among Ukrainian scholars on this topic is determined. It was first noted that the tensions in Soviet-Turkish relations in terms of Turkey's neutrality have tragically affected the fate of the Turkic population of the South Caucasus and Crimea. In particular, the deportation of Crimean Tatars in 1944 can be seen as a direct pressure on Turkey.

Conclusions.

1. Four groups of works on the topic of neutrality of Turkey during the Second World War were distinguished: Turkish, Soviet, national and Russian. According to the first researchers, he was characterized as "friendly neutrality", consistent with national interests and made a significant contribution to the victory over fascism - did not allow Germany to the Middle East and the Persian Gulf. Soviet historiography negatively referred to the neutrality of Turkey, considering it as a "non-warring ally" of Germany. Domestic historiography on this issue is not

developed. According to Russian researchers, he was characterized by attempts to maintain good relations with both the British and French, and with the USSR. Ankara's policy of neutrality during the Second World War undermined the country's authority on the international stage.

2. The rise in international tension and the threat of war in the 1930s led Turkey to pursue a more cautious and balanced foreign policy, manifested in "Turkish neutrality". The parallel pact's policies were not successful, but the Turkish government's course on neutrality was adopted by future allies on the anti-Hitler coalition. She maneuvered between the warring blocs, and with the successes of Germany decided to approach her. Between June 1940 and May 1941, Turkey maintained a "friendly neutrality" with both the United Kingdom and Germany. At the beginning of the war with the USSR, Germany settled relations with Turkey; on June 18, 1941, a friendship and non-aggression agreement was signed between them. Turkey has become a "non-military ally" of Nazi Germany.

3. Despite the pressure of Germany, in the summer and autumn of 1941, it was not possible to involve Turkey in the fascist bloc. The idea of maintaining peace and self-elimination from war became a leitmotif of Turkey's foreign policy. By the summer of 1943, Turkey was balancing on the brink of neutrality, assisting Germany in the war against the USSR, hoping for annexation of the Caucasus.

4. The successes of the anti-Hitler coalition, following the victory of Soviet troops near Stalingrad and the beginning of the liberation of the Caucasus, as well as the landing of allies in North Africa in November 1942, led to changes in Turkey's foreign policy views. Under new circumstances, the United Kingdom, together with the United States, has continued its efforts to engage Turkey on the Allies' side. From the end of November 1942, German pressure to draw Turkey into the war was replaced by English-US-Soviet pressure for the same purpose.

5. In the period 1943–1945, Britain sought to breach Turkey's neutral status and invade the Balkans by means of its invasion of the Balkans - to open the Balkan Front. Turkey has said it will leave no attempt to maintain its neutrality. The main reasons for this were the distrust of the Soviet Union, the belief that after

the defeat of Germany the USSR would take its place in Europe. In the fall of 1944, the starting point of Soviet policy toward Turkey was the revision of the Montreux Convention under the Strait regime. Turkey actually remained alone with the USSR, which determined its further rapprochement with the US. Only the ultimatum of the Yalta Conference forced Turkey to declare war on Germany and Japan on February 23, 1945.

6. Turkey's subtle diplomacy allowed her to remain an ally of Great Britain, the USSR, and the United States in 1939–1944, and on the other hand to remain within the framework of the Turkish-German non-aggression pact and maintain neutrality. The Turkish ruling circles, for the most part, adhered to the pro-German views and believed that Turkey would benefit more from cooperation with Nazi Germany, especially in view of the territory's growth at the expense of the USSR. Interaction with the allies would have promised another aggravation of controversial issues, especially territorial and Black Sea straits - with the Soviet Union.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія дослідження	7
1.2. Джерельна база	12
1.3. Методи дослідження	14
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА У ПЕРШІ РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	16
2.1. Туреччина у 1932–1939 рр. Конвенція Монтрю. Турецько-британська і турецько-французькі декларації. Пакт Молотова-Ріббентропа	16
2.2. Особливості «турецького нейтралітету» на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.). Британсько-франко-турецький договір	26
2.3. Другий етап Другої світової війни (1940–1941 рр.). Договір з Німеччиною.....	33
2.4. «Невоюючий союзник» Німеччини і зміна зовнішньополітичних пріоритетів уряду Туреччини на третьому етапі Другої світової війни (1942–1943 рр.).	45
РОЗДІЛ 3. ТУРЕЧЧИНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1942–1945 рр. ТА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	53
3.1. Відносини з країнами антигітлерівської коаліції у 1943–1945 рр.	53
3.3. Міжнародний статус Туреччини у 1945–1947 рр. «Війна нервів»	63
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	83
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Після поразки у Першій світовій війні і розпаду Османської імперії зовнішня і внутрішня політика Туреччини була спрямована на відновлення країни і зміцнення своїх інтересів в регіоні. Туреччина винесла важливі уроки з цієї поразки і подальшої окупації, обережно проводячи свою зовнішню політику в роки Другої світової війни. Керівництво країни, турецька дипломатія без втрат провели країну через військові дії, що були по периметру її кордонів. Це був успіх зовнішньої політики Туреччини: використовуючи протиріччя великих держав, Анкара проповідувала нейтралітет, тверезо оцінюючи свої можливості. В той же час, стратегічне положення Туреччини було вкрай вигідним для воюючих сторін в середземноморському регіоні. Туреччина контролювала протоки з Чорного в Середземне море – Босфор і Дарданелли. Вона розташовувалася відразу на двох континентах – Азії і Європі. На північному сході вона мала спільні кордони з СРСР і територією Закавказзя, а також контролювала перський торговий шлях. Таке вигідне територіальне положення пояснювало спроби втягнути Туреччину у війну.

Більш як півстоліття ставлення до «турецького нейтралітету» розглядається з різних полюсів: «як союзної, але невоюючої країни» учасників антигітлерівської коаліції, «союзника» країни-переможця і до «невоюючого союзника» Німеччини. Більш нейтрально виглядає розуміння зовнішньої політики Анкари у 1939–1945 рр. як «дружнього нейтралітету».

Вивчення особливостей нейтралітету Туреччини, спроби великих держав втягнути Анкару у військові дії, мають актуальне значення для сучасної України. Досвід Туреччини як невоюючої держави може стати у нагоді Україні, де в останні роки ставиться питання стосовно її нейтрального статусу. Крім того, відносини між Туреччиною і Радянським Союзом наприкінці Другої світової війни дають можливість зрозуміти трагічну долю

тюркського населення Кавказу і Криму. Рішення Державного комітету про депортацію тюрків в травні 1944 р. з Криму і в липні того ж року з південних районів Грузії не було викликано військовою необхідністю. Все це були елементи політики тиску на Туреччину з боку Москви в умовах її нейтралітету. Тому дана тема дослідження є своєчасною і актуальною.

В якості **об'єкту дослідження** виступає зовнішня політика Республіки Туреччина.

Предметом дослідження є особливості турецького нейтралітету в роки Другої світової війни.

Метою дослідження є розгляд головних напрямків зовнішньої політики Туреччини у 1939–1945 рр. Для досягнення цієї мети у магістерському дослідженні ставляться наступні дослідницькі завдання:

- розглянути історичний доробок з теми нейтралітету Туреччини в роки Другої світової війни;
- проаналізувати еволюцію зовнішньополітичних пріоритетів турецького керівництва напередодні і у період 1932–1941 рр.;
- визначити зміни нейтралітету Туреччини як «союзника переможця» в ході радянсько-німецької війни і висадки союзників в Північній Африці (1941–1943);
- розглянути відносини з країнами-союзниками по антигітлерівській коаліції у 1943–1945 рр.;
- з'ясувати вплив «турецького нейтралітету» на радянсько-турецькі відносини наприкінці Другої світової війни і в повоєнний час (1945–1947);
- визначити особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1939 по 1945 рр. Вибір нижньої межі пояснюється початком Другої світової війни. В той же час, для розуміння зовнішньополітичної ситуації напередодні війни, в роботі розглядається й період 1932–1939 рр., коли Туреччина стала членом Ліги націй, вступила до Балканської Антанти, був визначений

статус чорноморських проток (Конвенція Монтьо), підписано британсько-франко-турецький договір про взаємодопомогу і безпеку.

Вибір верхньої межі пояснюється тим, що у 1945 р. закінчилася Друга світова війна. В той же час, Радянський Союз, який не пробачив Туреччині статус «невоюючого союзника» Німеччини, пред'явив територіальні претензії до Анкари, що призвело до «війни нервів» або «турецької кризи» 1945–1947 рр. і зближення її зі США.

Географічні межі дослідження охоплюють сучасні межі Республіки Туреччини.

Новизна роботи полягає у тому, що зроблена спроба системного аналізу особливостей і пріоритетів зовнішньої політики Туреччини за часів Другої світової війни й визначення особливостей «турецького нейтралітету» в цей період. Проаналізовано історіографічний доробок з цієї проблематики, визначено відсутність робіт серед українських науковців по даній темі. Вперше було відзначено, що напруга у радянсько-турецьких відносинах в умовах нейтралітету Туреччини трагічно вплинула на долю тюркського населення Південного Кавказу і Криму. Зокрема, депортацію кримських татар у 1944 р. можливо розглядати як прямий тиск на Туреччину.

Теоретичне та практичне значення роботи. Дана магістерська робота включає у себе комплексне узагальнення напрямків і пріоритетів зовнішньої політики Республіки Туреччина в роки Другої світової війни. Одержані результати дослідження можуть бути застосовані задля подальшого історичного дослідження такого явища, як нейтралітет малих країн і їх взаємовідносини з великими державами під час світових війн. Матеріали магістерської роботи можуть бути застосовані для використання у розробці курсу навчальної дисципліни «Історії країн Сходу» у новітній період, курсів навчальних дисциплін «Історія міжнародних відносин у період Другої світової війни», «Країнознавство».

Структура магістерської роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів

(9 підрозділів), списку використаних джерел та літератури (74 найменування) і одного додатку. Обсяг основної частини роботи складає 82 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг магістерської роботи – 112 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Сучасна історіографія розширила коло проблем і відійшла від колишніх оцінок нейтралітету Туреччини, що стало наслідком зміни методологічних підходів і розсекречення документів з архівів, що дозволив більш повно простежити динаміку зовнішньополітичних кроків Туреччини, країн антигітлерівської коаліції і країн «Осі». Тим не менш, для розуміння змін в оцінках турецького нейтралітету розглядаються й дослідження радянського періоду.

Історіографію питання з означеної проблематики можна поділити на чотири групи:

- 1) роботи турецьких дослідників;
- 2) праці радянських дослідників;
- 3) роботи українських науковців;
- 4) праці російських дослідників;

До першої групи відносяться дослідження турецьких вчених, в яких тема нейтралітету Туреччини в роки Другої світової війни розглядається в роботі професора Близькосхідного технічного університету Мехмета Гонлюбола [70] і професора Анкарського державного університету Б. Орана [73]. В монографіях основна увага приділяється двостороннім зв'язкам Туреччини з СРСР. Виключенням є монографія Є. Атанассопулу 1999 р. «Turkey-Anglo-American security interests, 1945–1952», де автор зосереджується на турецько-англійських і турецько-американських відносинах напередодні і в ході Другої світової війни, а також у повоєнний час [67]. В роботі 1989 р. «Політичні договори Туреччини, історія їх підписання і коментарії», підготовленого Ісмаїлом Сойсалом, подано хід радянсько-турецьких переговорів 1939 р. На думку автора, їх метою було не

дати можливості укріпити союз Туреччини з Німеччиною і сприяти союзу Туреччини з СРСР [74].

Серед нових робіт турецьких дослідників початку XXI ст. слід відзначити монографію Мустафи Білгіна 2008 р., де автор приділяє уваги турецько-англійським і (здебільшого) турецько-радянським відносинам [69].

Серед досліджень радянського періоду слід назвати робота радянського професора А. Ф. Міллера «Краткая история Турции» 1948 р., де автор піднімає питання погіршення радянсько-турецьких відносин напередодні Другої світової війни. На думку А. Ф. Міллера, це погіршення було пов'язане з реакційною політикою кемалістів [40, 109–110]. Питанням російсько-турецьких відносин присвячена невелика за об'ємом робота 1958 р. П. П. Моїсеєва і Ю. М. Розалієва [41]. У 1962 р. вийшла невелика робота по історії Туреччини 1923–1961 рр. А. М. Шамшутдінова «Турецкая Республика: краткий очерк истории. 1923–1961», де автор торкається питання зовнішньої політики країни і особливості нейтралітету у період Другої світової війни [65]. Близькою за тематикою є робота авторів М. А. Гасратяна, С.Ф. Орешкової і Ю.А. Петросяна «Очерки истории Турции» 1983 р. [27]. У 1976 р. вийшла монографія Б. М. Поцхверія, присвяченій зовнішній політиці Туреччини після Другої світової війни, в якій він звинувачує саме Туреччину у зриві радянсько-турецьких переговорів і підписанні договору про взаємодопомогу [48, 12]. До 1978 р. відноситься вихід статті Р. С. Корхмазяна «Внешняя политика Турции в годы Второй мировой войны», де автор зосереджується на союзницьких відносинах Туреччини з Великобританією [36, 127–144].

У 1988 р. побачила світ монографія засновника наукової школи «США в системі міжнародних відносин у XX столітті» Валерія Теодоровича Юнгблюда «Внешнеполитическая мысль США 1939–1945 годов», де значної уваги надається поглядам США на проблему Чорноморських проливів і відносинам з цього приводу наприкінці Другої світової війни [66].

В роботі А. Г. Чевтаєва 1988 р. досліджується англо-американська політика у Середземномор'ї 1939–1945 рр., де автор розглядає відносини з Туреччиною, щоправда, здебільшого у контексті дій союзників у Східному Середземномор'ї [63]. Монографія Ф. Д. Волкова 1989 р. розкриває діяльність дипломатії і розвідки на теренах Туреччини в роки Другої світової війни, зокрема центру німецької розвідки в Анкарі [17].

Українська історіографія не чисельна. Перша робота, що вийшла ще за радянських часів, є монографія І. Ф. Чернікова [64]. Вона присвячена історії радянсько-турецьких відносин на початку Другої світової війни і в повоєнний час. Висновки, здійснені автором, значною мірою запозичені з офіційних видань, що мали пропагандистку спрямованість і не відображали реальні події. Це стосується й нейтралітету Туреччини під час війни. Автор зосереджується на тому, яке місце займала Туреччина у антирадянських планах Великобританії і Франції. Незважаючи на недодіки, автором наведені документальні свідчення небажання Туреччини брати участь у війні на боці Німеччині проти Радянського Союзу. В ракурсі офіційної доктрини є й робота 1977 р. А. І. Ганусеця, в якій розглядається зовнішньополітичний курс Туреччини на початку Другої світової війни [25]. Колективна монографія О. О. Волович, М. О. Воротнюк, Є. В. Габер, що вийшла у 2011 р, присвячена історії Туреччині, лише поверхово торкається питань її нейтралітету [18].

У статті Д. Р. Халілевої, на основі змістовного аналізу основних подій радянсько-турецьких відносин та їх оцінок у вітчизняних та зарубіжних історичних і політичних дослідженнях виділяються і характеризуються геополітичні коди політики СРСР щодо Турецької Республіки [62].

В умовах розвалу Радянського Союзу відбувається певний перегляд нейтралітету, цьому сприяє відкриття архівних фондів часів Другої світової війни. Фактично початок 1990-х років стає переломним у поглядах російських науковців. Найбільшої уваги російських дослідників 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. привертає тема Чорноморських проливів у взаємовідносинах Туреччини і СРСР, зокрема і за часів Другої світової війни і реакції на них з

боку Великобританії і США. Так, у 1999 р. вийшла масштабна праця співробітників Інституту російської історії РАН «Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)», присвячена боротьбі Росії за контроль над Чорноморськими проливами. Значна увага приділяється Конвенції Монтрью, проблемам безпеки і суверенітету Туреччини. Б. М. Поцхверія, як один з авторів монографії, робить висновок про те, що на першому етапі війни 1939–1940 рр. Туреччина намагалась створити англійсько-франко-радянську коаліцію, але невдачі в цьому питанні і напружені відносини з СРСР вплинули на переорієнтацію Туреччини на США [47, 335–484].

Робіт російських дослідників, присвячених безпосередньо зовнішній політиці Туреччини у 1939–1945 рр., на початку XXI ст. вийшло не багато. До них можна, першу чергу, віднести монографію доктора історичних наук Дмитра Євгеновича Єремєєва 2005 р. «Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939–1990)» [29]. Головну увагу автор надає перш за все взаємовідносинам Туреччини з СРСР, Великобританією і Францією. Характеризуючи зовнішню політику Туреччини напередодні Другої світової війни, Д. Є. Єремєєв дійшов висновку, що вона характеризувалася намаганням зберегти добрі відносини як з англійцями і французами, так і з СРСР. Автор вважає, що політика нейтралітету, яку проводила Анкара в роки Другої світової війни, підірвала авторитет країни на міжнародній арені. В результаті Туреччина опинилася наодинці, що загрожувало їй повну міжнародну ізоляцію. Ця обставина, на думку Д. Є. Єремєєва, заставила шукати підтримку за океаном, тобто у США. Крім того, поворот у бік Вашингтону дослідник пояснює жорсткою позицією Москви щодо питання про Проливи. На його думку, політика Москви призвела до серйозного погіршення радянсько-турецьких відносин, що призвело до поступового перетворення Туреччини на «антирадянський бастион» на фронті «холодної війни».

У 2008 р. вийшла монографія доктора історичних наук, професора Джаміля Гасанли, в якій розглядаються радянсько-турецькі відносини в роки

Другої світової війни і в повоєнний період. Залучення значного числа архівних документів США дало змогу автору об'єктивно відновити політичну ситуацію кінця Другої світової війни, зокрема входження Туреччини в НАТО як відповідь на радянські загрози. Автором використані секретні документи з архівів Туреччини, Росії, Вірменії, Грузії, США і Азербайджану, що дало можливість відтворити реальну історичну ситуацію кінця Другої світової війни на фоні погіршення відносин між СРСР і Туреччиною [26].

У 2014 р. вийшла стаття російського дослідника Віктора Магомедовича Магомедханова, в якій автор дає характеристику позиції нейтралітету, яку зайняла Туреччина у Другій світовій війні після німецької агресії проти СРСР. Показана боротьба великих держав за перетягування Туреччини на свій бік. Дається оцінка так званому «дружньому нейтралітету» Туреччини по відношенню до Німеччини. В. М. Магомедханов подає спроби німецької розвідки вплинути на співпрацю турецьких і іранських курдів [39, 138–143].

У 2013 і 2015 рр. вийшло дві статі Ігоря Смольняка – «Отношение США к внешнеполитической активности Турции в 1939–1941 годов» [55, 207–217] і «У истоков политики Сдерживания: Черноморские проливы как фактор напряжённости внутри Большой тройки на завершающем этапе Второй мировой войны» [58, 48–57]. У статті від 2013 р. І. В. Смольняк аналізує американсько-турецькі відносини напередодні Другої світової війни і відношення США до турецького нейтралітету [55, 207–217].

Друга стаття присвячена взаєминам країн Великої трійки – СРСР, США і Великобританії на заключному етапі Другої світової війни. Основна увага надається взаєминам між Радянським Союзом і Туреччиною в контексті взаємовідносин турецького уряду з Вашингтоном і Лондоном. На думку автора, витоки політики Стримування необхідно шукати в розвитку так званої «турецької кризи», коли спроби радянського керівництва у червні-липні 1945 р. переглянути умови Конвенції Монтрю і змінити на користь СРСР режим Чорноморських проток призвів до зближення Туреччини з США [58, 48–57].

У 2013 р. була захищена дисертація Кайгусуз Джумхура за темою «Турецко-советские отношения в контексте международной военно-политической конфронтации (1920–1991 гг.)», де перша глава кандидатського дослідження присвячена радянсько-турецьким відносинам 1920–1945 рр. Автор констатує, що політика нейтралітету, яку вела Туреччина під час Другої світової війни, стала причиною її «політичної самотності» після її завершення [30, 19].

Отже, маємо на сьогодні значну джерельну базу з теми дослідження Туреччини за часів Другої світової війни. Найбільш об'єктивно особливості нейтралітету подається в роботах турецьких дослідників і працях російських вчених на початку ХХІ ст. Однак цілому російськомовна історіографія лишається в полоні геополітичних стратегій ХVІІІ – середини ХХ ст. стосовно ролі Чорноморських проливів в долі Росії. На цьому тлі формується й погляд на нейтралітет Туреччини під час Другої світової війни. В цілому аналіз літератури доводить, що особливості турецького нейтралітету ще потребують подальших досліджень. Особливо це стосується й української історіографії.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження формують офіційні документи, які можна поділити на дві складові, одну з яких складають міжнародні договори, а другу – листування і виступи офіційних осіб країн-учасниць антигітлерівської коаліції і держав «Осі», що охоплюють період з 1935 по 1945 рр.

Джерела з міжнародних договорів мають як загальний характер і присвячені окремому періоду як напередодні, так і за періоду Другої світової війни, так і ті, що присвячені якійсь одній події – конвенції або конференції. До числа перших відносяться багатотомні збірники документів під загальною назвою «Внешняя политика СССР» (Том IV: (1935–июнь 1941 г.); Том V: (июнь 1941 – сентябрь 1945 г.)) [1; 2]; «Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными

государствами» (Вып. 10: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 1 января 1937 года и 21 июня 1941 года; Вып. XII: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 3 сентября 1945 года и 31 декабря 1946 года) [5; 6]. До цього виду джерела треба ставитися критично, тому що в умовах Радянського Союзу висвітлювалися головним чином лише договори і угоди, в яких СРСР виступав як прибічник миру або жертва агресії.

До джерельної бази з міжнародних договорів, що присвячені одній темі, можна віднести «Конвенцію про режим проток» [4], а також багатотомне видання «Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» (Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 дек. 1943 г.); Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.); Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.)) [7; 8; 9]. Конвенція про протоки (Конвенція Монтьрьо) має значення для розуміння відносин Туреччини і Радянського Союзу за період з 1936 (рік підписання Конвенції) і до 1953 р., коли СРСР припинив шантажувати турецький уряд стосовно перегляду статусу Чорноморських проток. Документи Тегеранської, Кримської і Потсдамської конференцій дають можливість розглянути характер відносин між країнами-учасницями антигітлерівської коаліції і ставлення їх до нейтралітету Туреччини у період переламних подій Другої світової війни 1943–1945 рр. Найбільш повно документи по Потсдамській (Берлінській) конференції зібрані в американському виданні 1960 р. [10].

До другої групи джерел відноситься листування і виступи офіційних осіб країн антигітлерівської коаліції і держав «Осі», серед яких важливе значення має збірка документів і матеріалів «Год кризиса. 1938–1939», в якій зібрано 631 документ – листи, телеграми між офіційними особами Туреччини,

СРСР, Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Польщі і Японії, а також виступи і промови на з'їздах чи урядових засіданнях [3]. Вони дають змогу зрозуміти офіційне ставлення конкретних осіб на ті чи інші події напередодні Другої Світової війни, зокрема й на політику нейтралітету Туреччини.

1.3. Методи дослідження

Методологічною основою дослідження є системний підхід, що дозволяє, по-перше, розглядати зовнішню політику Туреччини в контексті перманентної регіональної нестабільності на Балканах і Близькому Сході напередодні і в ході Другої світової війни, а по-друге, акцентувати безпосередню кореляцію «турецького нейтралітету» в залежності від умов договорів і конвенцій (від інтересів і політичного тиску з боку інших країн), ходу військових операцій і національних пріоритетів у зазначений період. Це дозволяє визначити специфіку нейтралітету Туреччини під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин, ставлення у різний період до нього союзників – Великобританії, Франції, США, СРСР і Німеччини (як офіційних осіб, так і громадськості).

Загальнонаукові методи, які використовувались для написання магістерської роботи: аналіз (розчленування об'єкту дослідження на складові), синтез (метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин), дедукція (неповна). Також, заради виокремлення зовнішньополітичних векторів і напрямків діяльності турецького уряду використовувався метод абстрагування, а, за допомогою методу конкретизації, в роботі наводяться приклади конкретної діяльності президента І. Іненю, Міністерства закордонних справ, меджлису Туреччини, скерованої на стабілізацію регіону і захисту своїх територій.

Тема магістерського дослідження передбачає використання наступних методів історичного дослідження: історичного, хронологічного, синхроністичного, історико-порівняльного методів. За допомогою методу абстрагування (шляхом від абстрактного до конкретного) були виявлені

ключові напрями участі Туреччини у договорах з безпеки і співробітництва на Балканах (Балканська Антанта), Близькому і Середньому Сході (Саадатський пакт), у Середземномор'ї (англійсько-франко-турецька декларація), договори про ненапад (турецько-радянський і турецько-німецький договори), що мали практичний вплив на характер нейтралітету.

Історико-порівняльний метод дозволив зробити висновки про важливість багатовекторної зовнішньої політики як факторів, що дали можливість турецькому уряду зберегти добрі союзницькі стосунки з двома ворогуючими блоками – країнами антигітлерівської коаліції і державами «Осі».

Історичний метод передбачає вивчення змін зовнішньої політики, зокрема й особливо політики нейтралітету, у розвитку: напередодні Другої світової війни (1932–1939), поглядів на характер відносин з регіональними країнами в умовах «балканської кризи», початку Другої світової війни і капітуляції Франції (1939–1940), початку радянсько-німецької війни і переламних подій на західному і східному фронтах (1941–1943), а також на завершальному етапі війни (1943–1945) і в повоєнний час (1945–1953).

Широко застосовувались джерелознавчі методи дослідження: герменевтичний та критичний аналіз програмних і законодавчих документів, викладених у формі конвенцій, договорів і декларацій.

Отже, огляд стану наукової розробки теми свідчить, що радянська історіографія зверхньо і неправдиво розглядала зовнішньополітичний курс Туреччини за періода Другої світової війни. Лише з розвалом Радянського Союзу в Росії з'явилися ґрунтовні роботи, в яких на основі залучення архівних даних подається новий погляд на зовнішній курс Туреччини у період Другої світової війни. В той же час, відсутні роботи, де б проводився аналіз особливості нейтралітету з урахуванням національних інтересів Туреччини.

РОЗДІЛ 2

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Туреччина у 1932–1939 рр. Конвенція Монтрьо. Турецько-британська і турецько-французькі декларації. Пакт Молотова-Ріббентропа

На міжнародній арені у 1932–1939 рр. Туреччина займала неоднозначну позицію. Особливо це проявилось під час Другої світової війни. Однак ще до її початку, у 20–30-і рр. ХХ ст., бачачи посилення фашистської Італії та Німеччини з одного боку і швидко зростаючі темпи індустріалізації СРСР з іншого, турецький уряд пішло на зближення з Францією і Великобританією. Вже у 1932 р. за допомогою Франції Туреччина вступає до Ліги Націй, сподіваючись в разі початку бойових дій отримати там підтримку. Щоб убезпечити свої кордони з європейської сторони, в 1933 р. були укладено ряд двосторонніх угод з деякими балканськими країнами: 14 вересня 1933 р. з Грецією, 18 жовтня 1933 р. – з Румунією, 27 листопада 1933 р. – з Югославією. Завдяки цим угодам Туреччина вступає до так званої Балканської Антанти [27, 34]. Під впливом Франції Греція, Румунія, Югославія і Туреччина 9 лютого 1934 р. створюють військово-політичний союз – Балканську Антанту (Балканський пакт), головною метою якої було збереження територіального статус-кво на Балканах:

- надання взаємної допомоги в разі нападу на учасника союзу якої-небудь балканської держави, що не входить до союзу (Болгарії або Албанії);
- зобов'язання про ненапад один на одного;
- в разі, якщо б один з учасників договору став об'єктом агресії іншої європейської країни, що надала підтримку іншій балканській державі, інші члени союзу зобов'язувалися прийти на допомогу.

Взаємодопомога членів Балканської Антанти не поширювалась на оборону азіатських кордонів Туреччини, але при укладенні цього договору

Туреччина вставила спеціальну обмовку, що угода не спрямована проти СРСР і не суперечить взятим турецьким урядом щодо Радянського Союзу договірних зобов'язань. Ще на початку лютого 1934 р., коли підписувався Балканський пакт, радянський і турецький уряди вели переписку з приводу Румунії. Метою цього листування було застерегти Туреччину від прийняття на себе будь-яких зобов'язань щодо захисту Румунії та Бессарабії. Тоді ж був підписаний додатковий протокол, в якому за рекомендацією Радянського Союзу Туреччина оголошувала, що в разі російсько-румунської війни не буде захищати Румунію [26, 76].

З півночі Туреччина побоювалася СРСР і тому намагалася налагодити з Москвою дружні відносини, які гарантували б їй безпеку. Ще у 1920 р. Радянський уряд надав значну допомогу і підтримку Мустафі Кемалю у війні за незалежність Туреччини, яка закінчилася закріпленням нових кордонів і підписанням Лозаннського мирного договору в 1923 р. Підписаний між Радянською Росією і Туреччиною Московський договір «Про дружбу і братерство» від 16 березня 1921 р., Карський договір між Туреччиною і Азербайджанською, Вірменською і Грузинською радянськими республіками, а також договір між Туреччиною і Української РСР від 21 січня 1922 р. заклали підґрунтя для добро сусідніх відносин [40, 14].

17 грудня 1925 р. в Парижі було підписано Договір «Про дружбу і нейтралітет» між СРСР і Туреччиною, який вказував на збереження нейтралітету в разі військового нападу проти однієї зі сторін. В статті 2 цього договору сторони брали на себе зобов'язання «у випадку військового виступу проти одної зі сторін, одної або декількох третіх держав зберігати нейтралітет», а також «утримуватися від жодного нападу на іншу сторону і не приймати ні в якому союзі або угоди політичного характеру с одною або декількома третіми державами, або в іншому ворожому акті, спрямованому проти іншої сторони» [40, 15; 30, 33].

Відзначалося, що під «угодою політичного характеру» мова йде про всі фінансові або економічні угоди. Цей договір, підписаний терміном на 3 роки,

автоматично щорічно поновлювався, якщо одна зі сторін не заявить про припинення його дії за 6 місяців. На практиці, 17 грудня 1929 р. договір був подовжений на 2 роки, 30 жовтня 1931 р. ще на 5 років, а 7 листопада 1935 р. – ще на 10 років (розірваний 7 березня 1945 р. з ініціативи Й. В. Сталіна) [26, 18; 29, 45]. В той же час, відносини між Туреччиною і Радянським Союзом поступово стають більш прохолодними. Радянське керівництво не змогло створити імідж «більшовицького лідера» з Мустафи Кемалю і повернути Туреччину на шлях побудови комунізму. В свою чергу кемалісти вважали, що союз з Радянською Росією необхідний, але небезпечний. У 1934 р. послом СРСР в Туреччині було назначено Лева Карахана, який був відомий туркам ще з моменту підписання Брестського миру. Не було секретом для них його справжнє ім'я – Левон Караханян. Цей крок Й. Сталіна свідчив про погіршення відносин між країнами. Як учасник російсько-турецьких переговорів у 1921 р. Й. Сталін добре знав про неприязне відношення турок до Л. Карахана як вірмена за національністю [26, 20].

Для відновлення свого впливу в протоках з Чорного у Середземне море республіканською Туреччиною була скликана Конференція про режим Чорноморських проток або Конвенція Монтрьо. Туреччина ще з 1933 р. піднімала питання стосовно перегляду положень Лозаннської конференції 1922–1923 рр., особливо перегляду демілітаризації проливів [28, 44]. Після ремілітаризації Рейнської зони з Анкари пролунали погрози змінити статус Пролівів в односторонньому порядку. В Лондоні довгий час витупали проти перегляду положень Лозаннської конференції, побоюючись, що Туреччина, досягнувши свого, може згодом поступитися тиску Москви і закрити прохід і Чорне море флотам західних держав у випадку загострень їх відносин з СРСР. Однак внаслідок різкого погіршення відносин з Римом, Великобританія вимушена була шукати підтримки середземноморських держав [53, 219].

Конференція відбулася 22 червня – 21 липня 1936 р. у місті Монтрьо (Швейцарія) за участі Туреччини, Великобританії, Франції, СРСР, Болгарії, Румунії, Греції, Югославії, Австралії і Японії [34]. Метою Конвенції Монтрьо

було регулювання проходження військовими і цивільними кораблями турецьких проливів. Турецькі проливи включали в себе: пролив Дарданелли, Мраморне море і пролив Босфор. Положення Конвенції, прийняті 20 липня 1936 р. проводили чітке розмежування між чорноморськими і не чорноморськими країнами. Україна доєдналася до Конвенції Монтрьо лише 3 квітня 1992 р. [4]. Конвенція Монтрьо зберігала за торговими судами всіх країн свободу проходу через протоки як в мирний, так і у воєнний час. Прохід проток для військових судів чорноморських країн і не причорноморських країн мав відмінності, що зазначено у Розділ I Конвенції (Додаток А).

Згідно статті 6 Розділу I Конвенції Монтрьо, у випадку участі Туреччини у війні, а також якщо Туреччина вважатиме, що їй безпосередньо загрожує військовий напад, їй було надано право дозволяти або забороняти прохід через протоки будь-яких військових судів. Під час війни, в якій Туреччина не бере участі, протоки повинні бути закриті для проходу військових судів будь-якої воюючої держави. Відповідно до статті 28 «Конвенція залишатиметься чинною протягом двадцятирічного періоду з дати набуття нею чинності. Однак принцип права свободи проходу та судноплавства, проголошений у статті 1 цієї Конвенції, матиме необмежений термін дії» [4]. Всі учасники конференції підтвердили, що режим Чорноморських проливів будується «в рамках безпеки Туреччини і безпеки в Чорному морі прибережних держав». Створена на Лозаннській конференції Міжнародна комісія по Чорноморським протокам була ліквідована в Монтрьо і функції трактування нового договору були передані Туреччині. У 1938 р. до Конвенції приєдналася Італія, а у 1951 р. з неї вийшла Японія [26, 31–32].

Після конференції в Монтрьо продовжились двосторонні радянсько-турецькі переговори щодо підписання пакту про взаємодопомогу, але у жовні 1936 р. Туреччина відмовилася від цієї ідеї. Турецький посол З. Апалдін 28 жовтня заявив радянському представнику М. Литвинову, що на думку турецького уряду, Конвенція Монтрьо достатньо відповідає інтересам СРСР і Туреччині немає необхідності підписувати нову угоду. Радянські офіційні

кола пояснили зміну позиції Туреччини посиленням впливу Великобританії. Дійсно, коли на початку листопада 1936 р. радянський представник в Анкарі Л. Карахан пояснював позицію своєї країни, прем'єр І. Іненю і міністр закордонних справ Р. Арас вже не приховували, що консультувалися з цього приводу з Англією [26, 43].

Виходило, що в разі підписання нового договору Туреччина бере на себе додаткові зобов'язання з охорони Проливів. Не викликає сумнівів, що в умовах погіршення міжнародних відносин ці зобов'язання створили б для Туреччини додаткові проблеми. Зрив переговорів знов погіршив радянсько-турецькі відносини [29, 47; 32, 246]. 27 квітня 1937 р. радянський посол в Анкарі Л. Карахан у звіті про бесіду з прем'єр-міністром І. Іненю так пояснював занепокоєння Туреччини: «Спочатку турки хотіли бути нашими союзниками і добилися цього, тепер вони бояться цього, не хочуть бути втягнутими автоматично в яку-небудь війну лише тому, що ми в неї в'яжемося» [26, 44].

Вже на початку 1937 р. Ісмет-паша під час перемовин з Л. Караханом відкрито заявив, що у випадку війни Франції з Німеччиною Туреччина залишиться нейтральною, але якщо почнеться війна між Німеччиною і СРСР, то Туреччина залишиться вірною старій дружбі. Це означало, що Радянський союз, ставши жертвою німецької агресії, міг розраховувати на допомогу Анкари [38, 19].

У 1937 р., завдяки сприянню Великобританії було підписано Саадабадський пакт, що оформив політичний союз чотирьох держав – Туреччини, Іраку, Ірану і Афганістану. Його було підписано 8 липня 1937 р. в Саадабадському палаці іранського шаха під Тегераном терміном на 5 років. Він отримав ще одну назву – Близькосхідна Антанта, його метою була повага взаємних кордонів, не допущення актів агресії і створення на свої території військових груп або організації, що мають ворожі наміри до однієї з учасників пакту. Ці домовленості мали позитивний результат по налагодженню

співпраці між країнами, але в умовах початку Другої світової війни Саадабадський пакт втратив своє значення [51].

В умовах війни в Іспанії 1936–1939 р. у середземноморському басейні поширився напад невідомих підводних човнів на цивільні кораблі. Особливо посилювався напад влітку і восени 1937 р. Для боротьби з піратством між дев'ятьма державами – Туреччиною, Великобританією, Францією, СРСР, Грецією, Югославією, Румунією, Болгарією і Єгиптом була підписана 14 вересня 1937 р. Ніонська угода. Згідно статті 1, держави, що підписали угоду, взяли на себе зобов'язання захищати своїми військово-морськими силами торгові судна «всіх країн, що не є учасниками війни в Іспанії». У статті 4 йшлося про те, що військово-морському флоту Великобританії і Франції доручалося забезпечити безпечне мореплавство у Середземному морі до Дарданелл [43,64; 28, 46]. Завдяки спільним діям діяльність підводних човнів була ліквідована.

Зближення з Францією позначилося у підготовці договору за умов вирішення питання по Александреттському санджаку (3 липня 1938 р.). Його було підготовлено і парафіновано 4 липня 1938 р., що містив наступні обов'язки: 1) не вступати в які б то не було політичні або економічні угоди або комбінації, спрямовані проти іншої сторони; 2) не надавати допомоги третій державі, яка нападе на одну зі сторін; 3) радитися у всіх випадках, що стосуються збереження загального миру і безпеки в Середземному морі; 4) зберігати зобов'язання, що є основою статуту Ліги націй [61]. Договір не був підписаний, але на його базі була згодом підписана франко-турецька декларація 1939 р.

Смерть президента Мустафи Кемаля Ататюрка 10 листопада 1938 р. поглибила розлом у радянсько-турецьких відносинах. 11 листопада 1938 р. Велике національне зібрання Туреччини обрало Ісмета Іненю другим президентом республіки. Керівництво зовнішньополітичним відомством перебрав на себе Ш.Сараджоглу. З приходом І. Іненю і Ш. Сараджоглу розпочався новий етап у зовнішній політиці Туреччини. Він був пов'язаний

не з новими лідерами держави, а зміною зовнішньополітичної доктрини. Головним фактором, що обумовлював цей етап, було посилення союзу між Німеччиною і Італією [3, 64 (Документ 29)], які відкрито виражали претензії до Південно-Східної Європи, особливо до Балкан. Окупація Албанії Італією у квітні 1939 р. застала Туреччину серйозно замислитися про майбутній нейтралітет. Тоді ж Англія і Франція дали гарантії безпеки Греції і Румунії, а також було заявлено, що такі ж гарантії можуть стосуватися й Туреччини. Стало очевидним, що почалася боротьба за Туреччину.

Зростання у 1930-х рр. міжнародної напруги і загроза війни привели до того, що Туреччина почала вести більш обережну і збалансовану зовнішню політику, що проявилось у «турецькому нейтралітеті». Стратегічне положення Туреччини було вкрай вигідним для воюючих сторін. Туреччина контролювала протоки з Чорного у Середземне море. Вона розташовувалася відразу на двох континентах – Азії і Європі. На північному сході вона мала спільні кордони з СРСР і територією Закавказзя, а також контролювала перський торговий шлях. Таке вигідне територіальне положення пояснювало спроби втягнути Туреччину у війну.

Першою проявила ініціативу Німеччина. Ще у липні 1938 р. відбулася зустріч міністра закордонних справ Туреччини Рюшту Араса і Йохима Ріббентропа, який запропонував приєднатися до країн «Осі», але турецький міністр закордонних справ від пропозиції відмовився, заявивши: «Туреччина не має наміру відроджувати Оттоманську імперію». У 1939 р. послом в Анкару був призначений один з найвпливовіших політиків Німеччини – Франц фон Папен. Його завданням було не допустити англо-турецького зближення. Він повідомив Ш. Сараджоглу, що Німеччина готова надати Туреччині будь-які гарантії, а натомість не вимагає нічого, окрім дотримання Туреччиною нейтралітету і збереження рівня економічних зв'язків [26, 45–46]. Але Туреччина не стала співробітничати з Німеччиною.

Уряд Туреччини великого значення надавав забезпечення безпеки своєї країни не тільки в Середземному, але і в Чорному морі, що в свою чергу

диктувало необхідність збереження дружніх і партнерських відносин з СРСР. Турецькі лідери розуміли, що в разі можливого військового конфлікту з Італією або Німеччиною північні кордони країни повинні бути в безпеці. В Анкарі складалося розуміння того, що створення єдиного фронту проти Німеччини і Італії без участі СРСР зі стратегічної точки зору не має перспективи. Тому міністру закордонних справ Туреччини Р. Арасу, який перебував в квітні 1939 р. з візитом у Великобританії, були надані інструкції з'ясувати, як уряд Н. Чемберлена поставиться до створення в Східній Європі антинімецького союзу, учасниками якого будуть Туреччина, СРСР, Польща і Румунія [55, 208]. Англіїці відхилили цей план, вважаючи його нереалістичним, зважаючи на складні відносин між СРСР і його східними сусідами – Польщею і Румунією. Але сама пропозиція говорить про те, що напередодні Другої світової війни турецькі лідери вважали, що без участі СРСР, Англії, Франції та Туреччини не вдасться стримати Німеччину.

Міністр закордонних справ Туреччини Ш. Сараджоглу, який змінив на цій посаді Араса навесні 1939 р., в бесіді з послом США в Туреччині Дж. Макмюрреєм заявив, що турецький уряд хотів би, щоб в разі конфлікту з Німеччиною СРСР з його сильною армією воював проти німців і італійців. Очевидно, що створення союзу між Туреччиною, Румунією і СРСР за підтримки Великобританії було вигідно Туреччині і відкривало їй можливість стати посередницею в радянсько-британських відносинах.

Після нападу на початку 1939 р. Італії на Албанію перемовини між Туреччиною і Англією, розпочаті 15 квітня 1939 р., завершилися підписанням у Парижі 12 травня 1939 р. декларації про взаємодопомогу. Того ж дня турецький прем'єр-міністр Рефік Сайдам зачитав в парламенті текст англо-турецького договору і зробив з цього приводу заяву: «До цього часу турецький уряд намагався зберігати свою країну від погрозливих подій, додержуватися принципу «нейтралітету як вірного виразника політики миру». Однак з моменту, коли загрозливі події поширилися на район Балкан і питання безпеки Середземного моря «знову дало ознаки у національному

житті Туреччини», турецький уряд прийшов до висновку, що все це вкрай цікавить його з точки зору національної безпеки і тому «для неї було неможливим лишатися і надалі нейтральним і індиферентним, якщо воно не хотіло бачити свою націю схильною до жахливої небезпеки». Далі Р. Сайдам відзначив, що Туреччина вирішила зайняти місце поряд з Англією «в одній общині миру, захисту і безпеки». Спільна турецько-британська декларація розцінюється урядом як серйозний фактор, що переслідує мету – мир і безпека, зменшує шанси виникнення війни [26, 48].

Прем'єр-міністр Р. Сайдам підкреслив, що далі за остаточною угодою з Великобританією, Туреччина проведе дружні перемовини з французьким урядом. Вже 23 червня подібний договір було підписано з Францією. Його підписання стало можливим завдяки згоді французького уряду включити до складу Туреччини Александреттського санджака (турецька назва – Хатай). Французько-турецька декларація була підписана в Анкарі і формально не була пов'язана з англійсько-турецькою декларацією [60].

Слід відзначити, що з середини 1939 р. йшли переговори щодо підписання військового союзу між СРСР, Францією і Англією. В цих переговорах Туреччина займала особливе місце. У травні М. Литвинова, відомого прихильника співпраці з Англією Францією, було відсторонено від керівництва Народним комісаріатом закордонних справ, його замінив прихильник більш жорстких дій В. Молотов. Ця заміна створювала вигідні умови для радянсько-германського співробітництва. Продовжуючи перемовини, радянське керівництво зондувало можливість підписання договору з Німеччиною, спрямованого проти інтересів Англії і Франції. До Анкари був відправлений заступник Наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін для обговорення можливості підписання радянсько-турецького договору про взаємодопомогу. Він зустрівся 29 квітня 1939 р. з Ш. Сараджоглу і 30 квітня з І. Іненю, де останній відзначив схожий інтерес Туреччини, Балканської Антанти, СРСР і Англії у боротьбі з агресором. На думку президента Туреччини, єдність балканських держав могла стати

серйозною перешкодою агресору і надає цьому велике значення, при цьому Англія і СРСР могли в відігравати в цьому процесі важливу роль. І. Іненю заявив, що напередодні агресії Італії Туреччина готова підписати мир з Англією про взаємодопомогу. Він відзначив, якщо Італія або Німеччина нападуть на Проливи, то Туреччина своїм силами буде їх захищати. Президент розповів, що Туреччина потребує економічної, фінансової, технічної і військової допомоги Англії і СРСР. Іненю також додав, що в разі акту агресії Італії або Німеччини на Балканах, що чіпляють інтереси Туреччини, то агресор отримає гідну відсіч [26, 47].

Прем'єр-міністр Р. Сайдам сподівався, що схожі з Англією і Францією договори Туреччині вдасться підписати й з Радянським союзом. Він вважав, ці перемовини що повинні розпочатися у найближчий час. Дійсно, такі переговори, що розпочалися у квітні 1939 р., були продовжені в Анкарі у травні, а восени – у Москві [3, 92 (Документ № 536)]. Але вони закінчилися безрезультатно – 23 серпня 1939 р. вже було підписано німецько-радянський договір про ненапад, що визначив подальший курс Радянського Союзу.

Підписання пакту Молотова-Ріббентропа поставило крапку у спробах створити єдиний фронт проти агресора. Туреччина зустріла цей пакт з тривогою, і, як вказують турецькі історики М. Гонлюбол і Б. Оран, «шляхи Радянського союзу і Туреччини розійшлися» [70, 34; 73, 29]. Таким чином, СРСР і Німеччина, підписавши 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад і секретні протоколи до нього, поставили світ на грань нової війни. Підписання 23 серпня 1939 радянсько-німецького пакту про ненапад застало турецьке керівництво зненацька. На наступний день після його підписання Ш. Сараджоглу під час бесіди з послом США в Туреччині Дж. Макмюрреєм заявив, що в Анкарі приголомшені тією швидкістю, з якою він був підписаний. За словами міністра, цей крок серйозним чином міг відбитися на стані турецько-радянських відносин [67, 60]. Збувалися найгірші побоювання турецької дипломатії – Великобританія і СРСР виявилися в різних таборах,

що зводило нанівець спроби Анкари стати посередницею у відносинах між цими країнами в разі їх зближення [69, 24].

2.2. Особливості «турецького нейтралітету» на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.). Британсько-франко-турецький договір

Логічним продовженням пакту Молотова-Ріббентропа стало оголошення Німеччиною війни Польщі 1 вересня 1939 р. Вже 3 вересня Великобританія і Франція, виконуючи свої договірні обов'язки перед Польщею, оголосили Німеччині війну. Таким чином виникла нова воєнна, політична і дипломатична ситуація – розпочалася Друга світова війна.

Туреччина намагалася уникнути спроб втягування країни у війну і у військові операції. Турецький уряд пильно стежив за подіями у Польщі, а після її капітуляції члени турецького дипломатичного представництва в Варшаві разом з польським урядом переїхали до Бухаресту. Після незначного перебування у Румунії турецькі дипломати разом з польським урядом відправилися до Франції, а після капітуляції останньої – повернулися до Анкари. На думку частини турецького уряду, у капітуляції Польщі винен в першу чергу Радянський союз, який розпочав військові дії 17 вересня 1939 р. на її східних кордонах. Крім того, СРСР розглядався як ініціатор війни: вторгнення до Польщі, окупація Західної України і Західної Білорусії, територіальні претензії до Румунії, військова і політична активізація Москви на Балканах не могли залишитись поза уваги Туреччини.

Тим не менш, на першому етапі Другої світової війни в 1939–1940 рр. Туреччина намагалася налагодити відносини з СРСР, які погіршилися після підписання радянсько-німецького договору про ненапад. Британсько-франко-турецька декларація гарантувала територіальну цілісність Туреччини, але президент Ісмет Іненю хотів отримати такі ж гарантії від Радянського союзу. Як вже зазначалося у першому підрозділі, восени 1939 р. радянсько-турецькі переговори були продовжені в Москві новим міністром закордонних справ

Шюкру Сараджоглу, однак вони не увінчалися успіхом (Московські перемовини, 23 вересня – 17 жовтня). В даних переговорах радянська сторона зажадала від турецької внесення деяких змін в пунктах Конвенції Монтьрьо, які визначали режим проходів військових кораблів нечорноморських країн. Цим кроком Москва спробувала повністю закрити проливи для нечорноморських країн, тримаючи Анкару поза військових дій в якості буферної зони на півдні. По суті, основною причиною даної вимоги Москви, на думку Дж. Кайгусуз, є побоювання з приводу можливого таємного транспортування зброї і припасів на цивільних судах. Після тривалих складних зустрічей Московські переговори не принесли позитивних результатів [30, 37]. Для більш конструктивного і вільного діалогу сторін Туреччині заважали британсько-турецька і франко-турецькі декларації, а СРСР – радянсько-німецький договір. Обидві країни не могли домовитися, не порушуючи пункти цих угод.

Відомий дослідник радянсько-турецьких відносин, історик Б. М. Поцхверія, який знов повернувся до цієї теми після розпаду СРСР, відзначає, що Туреччина в період першої фази Другої світової війни продовжувала лавірувати між Великобританією і Францією, з однієї сторони, і Німеччиною і Італією, з іншої сторони, надаючи переваги Англії, Франції і Радянському союзу. Туреччина вважала необхідним створення англійсько-франко-радянської коаліції і підписання угоди проти агресії [47, 444]. Але той же автор у своїй роботі від 1976 р. звинувачував у зриві радянсько-турецьких переговорів саме Туреччину [48, 14]. Це пов'язано з тим, що у науковому середовищі з'явилися нові архівні матеріали, в яких Туреччина виступає саме як ініціатор англійсько-франко-радянської коаліції.

Радянське керівництво, яке досягло угоди з Німеччиною стосовно Східної Європи, зокрема по Польщі, Прибалтиці і Фінляндії, а також заклало підґрунтя такої угоди по балканським країнам, намагалось відмовити Туреччину від жодної політики стосовно Балкан. Подальший хід подій вказує, що СРСР і фашистська Німеччина були близькі до політичного урегулювання

питань відносно Болгарії і Румунії. Радянський Союз хотів відсторонити Туреччину в разі військових дій на Балканах і обмежити дії англійців і французів. Турецький міністр закордонних справ Ш.Сараджоглу вважав, що якщо Італія нападе на Туреччину або Болгарія нападе на одну з балканських країн, то Туреччина зобов'язана буде воювати. На його переконання, окупація Греції рівнозначна окупації Туреччини, тому що Греція – міст для нападу на Туреччину [26, 60]. Туреччина побоювалася, що в разі подальшого тиску СРСР на Румунію Болгарія об'єднається з ким-небудь. Трохи пізніше занепокоєння Туреччини виправдалося.

Намагання радянського керівництва відокремити Туреччину від Балкан було пов'язано з тим, що 23 серпня у доповненні до радянсько-німецького пакту був підписаний секретний протокол з чотирьох пунктів; третій пункт стосувався Бессарабії: СРСР підкреслював інтерес до неї, а Німеччина заявила про політичній незацікавленістю цими областями [26, 60–62].

Нарком і міністр закордонних справ СРСР В. М. Молотов 1 жовтня 1939 р. оголосив турецькій делегації умови майбутнього радянсько-турецького пакту:

- у випадку, якщо Великобританія і Франція нападуть на СРСР, всі зобов'язання Туреччини перед ними припиняються цієї ж хвилини;
- якщо Туреччина виступить проти Німеччини, то СРСР захищати її не буде;
- якщо ж Німеччина нападе на Туреччину, то СРСР буде намагатися цьому перешкодити [74, 112].

Отже, Радянський Союз більш цікавило питання розділу сфер впливу на Балканах, аніж надання Туреччині певних гарантій. Німецький уряд слідкував за перемовинами у Москві і вже 8 жовтня 1939 р. став давити на радянське керівництво відмовити Туреччину від угоди з Великобританією й Францією і зайняти нейтральну позицію. Разом з тим, Німеччина остерігалася підписанням і будь-якого радянсько-турецького договору. Якщо ж він буде, то німецька сторона наполягала на включенні в договір умови, що СРСР «не

буде зобов'язаний надавати допомогу проти Німеччини». Це свідчило про майбутні наміри Німеччини стосовно Туреччини як нейтральної країни, а СРСР підтвердив уряду Німеччині, що він жодним чином «не зрадить союзника» [41, 122].

Прохання Німеччини утримувати Туреччину у нейтральному становищі дав можливість радянському керівництву пояснювати тривалий нейтралітет Туреччини в роки Другої світової війни тим, що він слугує інтересам Німеччини. В реальності, в умовах можливого загрозового тяжіння до сфери впливу однієї з воюючих союзів, дотримання нейтралітету служило інтересам самої Туреччини.

Після консультацій з німецькою стороною і до від'їзду турецької делегації з Москви 16 жовтня 1939 р., радянський уряд запропонував нові доповнення до майбутньої угоди:

- у випадку війни Туреччина допомога Великобританії і Франції повинна звестися до мінімуму і прийняти характер консультацій;
- якщо Німеччина здійснить напад на Туреччину, то СРСР ніяким чином в це не вмішується;
- Чорноморські проливи СРСР і Туреччина будуть охороняти спільно [26, 64].

Безумовно, такі «пропозиції» СРСР не відповідали інтересам Туреччини. Крім того, пропозиція спільно охороняти Проливи не тільки нівелювала б успіх Туреччини на конференції в Монтьєр 1936 р., але й ставило під загрозу суверенітет Туреччини. Спроби СРСР нав'язати спільну охорону Чорного моря і європейської частини Туреччини, змінити режим Проливів пояснюються не чим іншим, аніж намаганням втягнути Туреччину у війну.

В таких умовах, англійські і французькі офіційні особи, що уважно слідкували за перемовинами турецької делегації у Москві, перейшли до рішучих дій з метою завершити розпочаті у травні 1939 р. домовленості. 19 жовтня цей процес завершився підписанням англійсько-франко-турецького

договору про взаємодопомогу. Туреччина оголошувалась не нейтральною, а невоюючою стороною. У першій статті цього договору вказувалося, що якщо яка-небудь європейська країна здійснить акт агресії проти Туреччини і втягне її у військові дії, то Великобританія і Франція нададуть їй всю можливу допомогу. Стаття 2 обумовлювала дії Туреччини в аналогічній ситуації: якщо яка-небудь європейська держава в районі Середземномор'я втягне Великобританію і Францію у війну, Туреччина зобов'язана допомагати їм всіма силами. У доповненні до другої статті вказувалося, що якщо і Туреччина у визначеному районі потрапить у конфліктну ситуацію, то Великобританія і Франція нададуть їй допомогу.

Третя стаття англійсько-франко-турецького договору стосувалася допомоги Греції і Румунії. Згідно статті, Туреччина допомагала Греції і Румунії у тому випадку, якщо Великобританія і Франція, виконуючі свої зобов'язання по договору від 13 квітня 1939 р., оголошували війну. Стаття 4 регулювала проведення консультацій з союзниками стосовно подій поза Середземного моря. За цією статтею, якщо, окрім вище вказаних випадків, яка-небудь держава своєю агресією втягне Великобританію і Францію у війну, то союзники негайно повинні приступити до консультацій. Але в цьому випадку Туреччина повинна була займати позицію доброзичливого нейтралітету. За п'ятою статтею сторони договору у випадку війни приймають спільні рішення стосовно застосування зброї або укладення миру [12].

Англійсько-франко-турецький договір про взаємодопомогу було підписано терміном на 15 років. За шість місяців до завершення терміну кожна з сторін могла заявити про припинення дії, в протилежному випадку договір автоматично подовжувався на 5 років. Стаття 7 передбачала, що його постанови дійсні не лише як тристоронні, але й як двосторонні зобов'язання між Туреччиною і кожною з двох сторін, тобто він міг стати як турецько-англійський, так і турецько-французький договір. За цих умов після

капітуляції Франції у 1940 р. він зберіг свою силу як англійсько-турецький договір [26, 66].

Додатковий протокол (протокол № 2) від 19 жовтня 1939 р. встановлював, що зобов'язання, взяті на себе Туреччиною, жодним чином не можуть підштовхнути її на збройне зіткнення з СРСР. Цей додаток було підписано за наполяганням Туреччини, яка тим самим демонструвала бажання покращити відносини з Радянським Союзом і запобігала будь-яким можливим спробам втягнути її у військові зіткнення з ним.

Одночасно з договором була підписана і військова конвенція, яка передбачала право Великобританії і Франції використовувати дороги, лимани, аеродроми та інші об'єкти на території Туреччини, а також будувати військові бази на Мраморному морі і на турецькій землі. Однак до самого кінця війни Туреччина нікому не дозволила використовувати свою територію, Проливи і прибережні води у військових цілях.

Таким чином, з 19 жовтня 1939 р. Туреччина перетворилась на невоюючого союзника воюючих Великобританії і Франції. Договір з західними країнами зіграв важливу роль у здійсненні бажання Туреччини лишатися поза конфліктом. В свою чергу, договір викликав значне невдоволення Німеччини, посол Ф. фон Папен погрожував керівництву Туреччини, що полишить країну. Берлінська преса писала, що Туреччина перестала бути нейтральною країною і що вона сильно пошкодує про те, що підписала його [26, 66].

Після московських перемовин Радянський Союз здійснив акт агресії проти нейтральної Фінляндії (30 листопада 1939 – 13 березня 1940 р), тим самим посиливши занепокоєння Туреччини і підтвердив важливість договору від 19 жовтня 1939 р. Радянська агресія проти Фінляндії викликала бурю обурення в турецькій пресі, яка ще донедавна виступала за дружбу з СРСР, а тепер Радянський Союз назвали агресором і завойовником.

Радянський Союз продемонстрував стриманість стосовно англійсько-франко-турецького договору від 19 жовтня 1939 р., однак нові секретні

дипломатичні документи вказують, що СРСР був сильно ображений на Туреччину за її самостійну позицію по цілому ряду питань. Радянські дипломатичні органи вважали, що став президентом, І. Іненю потрапив під вплив про англійських сил. Радянська сторона навіть підозрювала, що і президентом Туреччини він став завдяки англійцям [26, 69].

Окупація Польщі і розділ її території між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом не стали добрим прикладом для Балкан. Коли міністр закордонних справ Туреччини Ш. Сараджоглу виступив 2 лютого 1940 р. у Белграді на зустрічі держав-членів Балканської Антанти з пропозицією прийняти обов'язкові для всіх членів рішення проти загальної безпеки, то вони не були позитивно оцінені. Частина балканських держав побоювалася Німеччини, а інша частина бажала з нею співпрацювати, тому спроби Туреччини створити систему захисту проти Німеччини завершилися нічим.

В цей період СРСР намагався посилити свій вплив на Балканах і з цією метою посилює співпрацю з фашистською Італією. Було заявлено, що радянське керівництво обіцяє допомогти Німеччині і Італії «прижати» Туреччину у Середземномор'ї. Відносно Середземномор'я СРСР вважав справедливим визнання за Італією переваг на цьому морі. В свою чергу Радянський Союз сподівався, що Італія буде враховувати його інтереси, головним чином на Чорному морі.

12 червня 1940 р. до Москви прибув італійський посол, де в ході перемовин 12–16 червня стосовно інтересів сторін в Балкано-Дунайському регіоні СРСР знов проявив незадоволення англійсько-франко-турецьким договором про взаємодопомогу. Радянський Союз заохочував Італію до війни проти Великобританії і Франції і заявив про втрату довіри до Туреччини, що підписала договір з цими країнами. В ході переговорів В. Молотов відповів згодою висунуту раніше Італією пропозицію про тристоронню угоду (СРСР, Німеччина і Італія) по Балкано-Дунайському регіону і Чорномор'ю, однак подальші дії виявились несподіваними для Радянського Союзу. Так, 5 липня 1940 р. з Риму прийшла телеграма до італійської делегації уникати питань,

піднятих радянським керівництвом. Це пояснюється капітуляцією союзника Туреччини – Франції, що докорінно змінило міжнародну ситуацію.

2.3. Другий етап Другої світової війни (1940–1941 рр.). Договір з Німеччиною

14 червня 1940 р. німецькі війська вступили до Парижу, французький уряд втік до у місто Бордо. 22 червня 1940 р. Франція капітулювала перед Німеччиною. З перенесенням бойових дій в середземноморський регіон англо-французькі союзники зажадали від Туреччини втручання в конфлікт. Склалася безпрецедентна ситуація, коли країна, що вийшла з війни, вимагає іншу країну воювати за нею. Але турецький уряд відмовився, спираючись на протокол № 2 англійсько-франко-турецького договору про взаємодопомогу, підписаному 19 жовтня 1939 р. Щоби вийти з кризисної ситуації літа 1940 р. і утримати Туреччину від війни, Міністерство закордонних справ Туреччини заявило союзникам, що:

- по-перше, обіцяні згідно договору озброєння і боєприпаси до цих пір не передані Туреччині;
- по-друге, якщо Туреччина вступить у війну, то військові дії поширяться і на Середній Схід;
- по-третє, по другому додатковому протоколу до договору вступ Туреччину у війну може спровокувати Радянський Союз.

На підставі цих аргументів Туреччина прийняла рішення утриматися від військових дій. Таким чином, країна зберегла свій нейтралітет на міжнародній арені. З іншої сторони, збереження нейтралітету Туреччиною після капітуляції Франції було вигідне й Великобританії. Вона була не в змозі забезпечити Туреччину необхідним військовим спорядженням, а нейтралітет Туреччини перекривав Німеччині шлях через Балкани до Перської затоки. В свою чергу і СРСР не був зацікавлений у вступі Туреччини у війну. Окрім союзницьких зобов'язань по відношенні до нацистської Німеччини, Радянських Союз побоювався, що військові дії на Близькому Сході створять

загрозу безпеки з півдня, що стане перепорою реалізації планів СРСР по відношенню до Бессарабії і Північної Буковини [26, 75–76].

Згідно умов секретного протоколу з Німеччиною, Радянський Союз 26 червня 1940 р. висунув вимоги до Румунії повернути Бессарабію і Північну Буковину. Вже 28 червня румунський уряд висловив готовність обговорити цю проблему. В свою чергу, румунський уряд звернувся до Німеччини, Італії, Югославії, Греції і Туреччини, щоб прозондувати їх відношення до вимог Радянського Союзу. Деякі з них, в тому числі і Туреччина, запропонували вирішити спірні питання з СРСР мирним шляхом. Турецький посол в Бухаресті Хамдуллах Субхі Танрівер з 1931 р. очолював дипломатичне представництво в Румунії і був добре знайомий з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Міхаїлом Антонеску. У приватні розмові з М. Антонеску Танрівер відзначив, що «війна з СРСР не в інтересах Румунії, так як могутня Росія завжди буде сусідом Румунії, що Румунії слід відмовитися від свої претензій на Бессарабію і знайти шлях до виходу з війни» [26, 76]. Коли Радянський Союз 27 червня вдруге зажадав ясності по цьому питанні, Бухарест заявив про готовність передати СРСР територію у 51 тис. км² з населенням у 4 млн. осіб. Слід зауважити, що на відміну від Бессарабії, Північна Буковина ніколи раніше не входила до складу Російської імперії.

Німеччина 10 жовтня 1940 р. ввела свої війська в дельту Дунаю і захопила район нафтових родовищ, при цьому не обговорюючи це захоплення ані з Італією, ані з Радянським Союзом. Ця акція пояснювалась тим, що Румунія займала ключові позиції на Балканах і контроль над нею міг сприяти вирішенню багатьох спірних питань у взаємовідносинах Німеччини з іншими балканськими країнами, Італією і особливо СРСР. Беніто Муссоліні був вкрай незадоволений, тому 28 жовтня 1940 р. Італія напала на Грецію і знов перед Туреччиною виникло питання по виконанню своїх зобов'язань згідно союзного договору. На цей час військові дії пошилились на Балкани, а учасники Балканської Антанти гарантували безпеку внутрішніх кордонів.

Напад Італії або іншої держави на одну з балканських країн, в тому числі на Грецію, виходив за рамки Багдадського пакту. Тим не менш, напад Італії на Грецію міг спровокувати й Болгарію. Тому Туреччина попередила її, що якщо та вступить у війну проти Греції, то вона буде захищати Грецію. Про це був проінформований і Ф. фон Папен. Позиція Туреччини дала можливість Греції перекинути свої війська з болгарського кордону на італійський фронт.

Питання надання допомоги Греції Туреччина піднімала ще рік тому, на переговорах Ш. Сараджоглу у Москві. Й. Сталін намагався відмовити Туреччину брати на себе захист Греції. Він висунув ідею, що захищати Грецію можливо лише за умов, коли вона віддасть туркам острови. В свою чергу, Ш. Сараджоглу стверджував, що «ми не просимо острови», а Й. Сталін наполягав, що «треба вимагати острови. Вони розташовані у вихіді з моря. Положення у вас важке. У нас теж було таке становище. Англія гарантує, а через Польщу ми воюємо» [29, 143].

1 листопада 1940 р. у виступі на Великому національному зібранні Туреччини президент Ісмет Іненю визначив основну позицію країни в умовах розширення Другої світової війни. Він відзначив, що Туреччина не шукає землі на межах своїх кордонів, не обмежує нічийх прав. Нейтралітет Туреччини дозволяє будувати нормальні відносини зі всіма миролюбними країнами. Президент відзначив: «Наш нейтралітет не дозволяє воюючим країнам використовувати нашу землю, води і повітряний простір один проти одного, і так буде завжди, якщо ми самі не вступимо у війну» [54, 225]. Стосовно агресії проти Греції, І. Іненю зауважив, що в останній час хід військових дій приваблює увагу новими тенденціями: «Греція, яка має велике значення для нашої безпеки, на жаль, втягнута у війну. Ця нова ситуація ретельно аналізується нами і союзним англійським урядом» [54, 226]. Торкаючись проблем світової війни і перспектив англійсько-турецьких відносин, І. Іненю підкреслив, що цивілізацію чекає великий період мук, і це неминуче. Протягом цього періоду Туреччина, проявляючи чуйність до своїх життєвих інтересів, залишиться вірною дружнім і союзницьким

зобов'язанням: «Наші союзницькі зв'язки з Англією, яка веде героїчну боротьбу в тяжких умовах, залишаються міцними і непорушними» [73, 94].

В період розвитку подій бажання І. Іненю утримати Туреччину «в стороні від війни» задовольняло всі сторони, в тому числі і союзницю Великобританію. Розширення географії бойових дій восени 1940 року, виникнення несподіваних колізій в ході війни, стрімка зміна ситуації на Балканах супроводжувалося активізацією дипломатичної діяльності.

Німеччина і Радянський Союз шляхом посилення тиску на Туреччину намагалися вирвати її зі сфери впливу Англії та включити в німецький блок. Після капітуляції Франції в руки німецької пропаганди потрапили документи французького Генштабу. Німці не забарилися опублікувати ці секретні матеріали, в тому числі і переговори англійсько-франко-турецьких генеральних штабів з приводу ведення бойових дій у нафтових районах Баку. Факт публікації цих документів свідчить про спроби шантажувати Туреччину. Однак ефект вийшов цілком протилежний: публікація «компрометуючих документів», покликаних принизити турецький уряд, особливо міністра закордонних справ Ш. Сараджоглу, начальника Генштабу маршала Ф. Чакмака, учасника секретних переговорів генерала К. Орбая, вдарила по самій Німеччині. Брудні методи німецьких спецслужб, які спробували таким чином протиставити Туреччину і СРСР, викликали огиду правлячих кіл і турецької громадськості, а німецько-турецькі відносини стали погіршуватися. Ця провокація зміцнила позиції прихильників союзу Туреччини з Великобританією [36, 141–142.].

У листопаді 1940 р. відбувся візит радянської урядової делегації на чолі з В. М. Молотовим до Берліну. Напередодні приїзду В. Молотова поширилась інформація, начебто МЗС Німеччини вважає, що прийшов час поділити між Німеччиною і СРСР Туреччину, а також весь Близький Схід. Між ним і А. Гітлером відбулися секретні перемовини стосовно визначення сфер впливу. Перемовини в Берліні виявили, що СРСР планує значно збільшити сферу свого впливу [26, 79]. В інструкціях Й. Сталіна В. Молотову містилися

цільові вказівки майбутніх змін на карті світу. Після переділів в Східній Європі восени 1940 р. йшлося вже про Балкани (Румунія і Болгарія), Туреччину (Чорноморські протоки), Іран. Й. Сталін запропонував на берлінських переговорах поставити перед А. Гітлером питання про розширення сфери інтересів СРСР в Європі, а також на Близькому і Середньому Сході в Азії, і закріпити рішення цієї проблеми відповідним договором. Радянські вимоги полягали у введенні військ до Болгарії, а також у наданні Радянському Союзу особливих прав на Дунаї і в його дельті. Що стосується Туреччини, то тут у Й. Сталіна були великі інтереси, і він підтвердив, що турецьке питання і доля Туреччини без участі Радянського Союзу вирішуватися не можуть.

12-13 листопада 1940 р. в Берліні йшлося в першу чергу про бажання СРСР приєднатися до троїстого союзу (Німеччина, Італія, Японія), сформованому 27 вересня 1940 р., і розділі земної кулі на сфери впливу між чотирма союзниками. Радянський Союз бажав взяти контроль над Протоками. Відповідно, вони надавали великого значення договору з Болгарією, який посприяє виходу радянських військ до Протоки. На переговорах В. Молотов випитував у А. Гітлера його думку з ряду проблем, зокрема йому хотілося внести ясність в питанні про «Велику Азію». Він вважав, що слід розкрити проблему Туреччини, переглянути договір по протоці в Монрью і дозволити радянським військовим кораблям вільний вихід і повернення до Чорного моря. В. Молотов пропонував дозволити СРСР повернути свої права на утримання військових баз в Протоках, що регулярно представляють загрозу її безпеці. Також він вважав за необхідне забезпечити вихід Болгарії до Егейського моря. В. Молотов пропонував чинити тиск на Туреччину з метою виключити її співпрацю з Англією і залучити до троїстого союзу і висловив готовність негайно підписати відповідний протокол.

З початку війни влада Туреччини посилила контроль над Протоками, і це дратувало СРСР. 14 липня 1940 р. катер «Москва» під радянським прапором був зупинений біля входу в Босфор, і СРСР оцінив це як

дискримінацію. Коли радянський посол С. Виноградов заявив, що порушено статтю четверта договору Монтре, йому відповіли, що СРСР не підходить роль захисника цього договору [26, 84]. У свою чергу, Німеччина також не мала намір допускати СРСР у Європу, в тому числі і на Балкани. Погоджуючись з його особливими привілеями в Чорному морі, Берлін був більш зацікавлений в тому, щоб вихід до океану для СРСР пролягав через Перську затоку.

Після повернення В. Молотова з Берліна радянське керівництво зробило ряд поправок до німецького проекту переділу світу. За цим планом, на південь від Баку і Батумі – Східна Туреччина, Північний Іран, Ірак і вся територія аж до Перської затоки входили в зону радянського впливу. А в протоках на правах довгострокової оренди передбачалося побудувати радянські бази сухопутних і військово-морських сил. З цією метою Туреччина запрошувалася приєднатися до Четвертому союзу, і тільки після цього Німеччина, Італія і СРСР давали їй гарантію територіальної цілісності. У разі, якщо Туреччина відхилить цю пропозицію, всі три держави для забезпечення своїх інтересів повинні були зробити відповідні дипломатичні і військові акції. СРСР пропонував, щоб Болгарія увійшла в його зону безпеки, і закріпити це підписанням двостороннього пакту про взаємодопомогу.

У розмові 25 листопада 1940 р. з германською послом В. фон Шуленбургом В. Молотов назвав укладення пакту Болгарія – СРСР і надання радянським збройним силам права будувати бази в Протоках найважливішою умовою приєднання СРСР до трійстого союзу. У своїй ультимативній заяві німецькому послу В. Молотов уточнив, що територія на південь від Баку і Батумі аж до Перської затоки повинна розглядатися як центр територіальних домагань СРСР [26, 85]. Це означало, що при змінах статусів володінь Британської імперії СРСР буде мати право вирішального голосу. В. Молотов вимагав, щоб пакт з Болгарією було укладено в найближчі місяці і було передбачено будівництво радянських баз на Босфорі і Дарданеллах. Й. Сталін уточнював, що введення радянських військ до Болгарії задуманий для

охорони входу в Чорне море, і «це питання особливо актуальне тепер і не терпить зволікання не лише тому, що Туреччина пов'язана з Англією, а й тому, що Англія своїм флотом зайняла острови і порти Греції, звідки вона завжди може загрожувати берегам СРСР, використовуючи свою угоду з Туреччиною» [26, 85].

Як бачимо, у 1940 р. навколо Туреччини закручувалася складна дипломатична гра за участю німецького блоку, Англії та СРСР. У Берліні В. Молотов вимагав у німців підтримати інтереси СРСР в Туреччині. В першу чергу це було пов'язано з Протоками, але не тільки. З додаткових інструкцій Й. Сталіна видно, що Молотову давалися повноваження обговорювати і розділ Туреччини. Не важко здогадатися, що мався на увазі поділ Туреччини між СРСР і Болгарією [22, 136]. Й. Сталін вважав, що мирне вирішення питання про Протоки неможливе без тиску на Туреччину у вигляді радянських військ в Болгарії.

30 грудня 1940 р. у розмові з італійським послом А. Россо В. Молотов знову повернувся до проблем, піднятим перед германським послом Вернером фон Шуленбургом. Радянське керівництво категорично заперечувало проти гарантій територіальної цілісності Румунії, даних їй Італією і Німеччиною. В. Молотов вимагав у Россо пояснень. Зайнявши жорстку позицію по Протокам, Молотов бажав знати: чи приймає Італія інтереси СРСР забезпечити свою безпеку в Чорному морі з боку Проток? Міністр закордонних справ Італії Чіано провів відповідні консультації зі своїм колегою Ріббентропом, який пояснив, що і Берлін, і Рим вважають Балкани сферою своїх безпосередніх інтересів. Він радив зайняти гнучку позицію проти СРСР і пропонував визнати за ним право вважати Чорне море внутрішнім морем Радянського Союзу і інших прибережних держав, а також обіцяти йому перегляд конвенції, підписаної у Монтьєро. Але ні в якому разі не йти на поступки у Східному Середземномор'ї, з огляду на можливу реакцію Туреччини. В середині грудня 1940 р. Німеччина вже спланувала напад на СРСР, а тому вже не було інтересу вести якісь переговори. І хоча

німецько-радянські переговори в листопаді залишилися безрезультатними, витік певної інформації, що навмисно «зливався» Німеччиною, змушував Туреччину з великою підозрою ставитися до СРСР.

У січні 1941 р. Німеччина зробила спроби закріпитися на Балканах, особливо в Румунії і Болгарії; відповідна реакція Англії не змусила себе чекати. 31 січня 1941 р. прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль направив президенту І. Іненю листа, в якому змалював всі неприємні для Туреччини результати, які обіцяє розквартирування в Болгарії германських військ, і попросив Туреччину вступити у війну. Загроза, що нависла над Балканами з боку Німеччини, привернула увагу США до цього регіону. З метою надихнути балканські держави президент Ф. Рузвельт послав туди полковника Вільяма Донована, а 1 лютого 1941 р. його представник прибув до Туреччини. США обіцяли надати допомогу Туреччині, як країні, що «обличчям до обличчя» стоїть перед німецької небезпекою. Однак Туреччина, заявивши про свою прихильність Англії і США, проте ніяких конкретних зобов'язань на себе не взяла [17, 214].

Надання такого великого значення Балканам і особливо Болгарії було пов'язано з тим, що ця країна перебувала на головному напрямку сухопутних доріг до Туреччини і на Близький Схід. Щоб попередити німецьку небезпеку і послабити радянський тиск, Туреччина приділяла велику увагу відносинам з Болгарією. Турецький посол в Болгарії Шевкі Беркер вів напружену роботу щодо запобігання німецького вторгнення до країни. Активна анти германська позиція турецького посла завершилася 17 лютого 1941 р. підписанням в Анкарі турецько-болгарської декларації, головним лейтмотивом якої була неприпустимість використання території Болгарії для нападу на Туреччину. Згідно статі I декларації йшла мова про те, що сторони утримуються від агресії по відношенню один до одного. Друга стаття передбачала «довіру один до одного», у третій йшла мова про розширення товарообміну між країнами. У статі IV відзначалося, що преса обох країн не буде вести інформаційну війну одна до одної [15].

Вже 4 березня 1941 р. германський посол в Туреччині Ф. фон Панен вручив І. Іненю особисте послання А. Гітлера, який запевняв президента, що не збирається нападати на Туреччину. Необхідність такого кроку була викликана тим, що 1 березня 1941 р. Болгарія приєдналася до троїстого союзу і на її території стали накопичуватися німецькі війська для нападу на Грецію.

На всіх радянсько-німецьких переговорах періоду 1940–1941 рр. радянські дипломати підкреслювали, що Болгарія входить в систему державної безпеки СРСР. Тому введення німецьких військ до Болгарії в березні 1941 р. був розцінений Радянським Союзом як «порушення інтересів безпеки СРСР» і викликало різкий протест.

Зростаюча напруга на Балканах спонукала міністра закордонних справ Британії А. Ідена в кінці лютого провести в Анкарі серію переговорів в політичних колах Туреччини, в тому числі і з Ш. Сараджоглу. За результатами цих переговорів і з метою створити єдиний антигітлерівський балканський фронт звернулися до Югославії, проте Белград не тільки не відповів, але ще і 25 березня підписав у Відні договір, приєднавшись до троїстого союзу. До договору був прикладений і секретний протокол з обіцянкою при перегляді кордонів на Балканах врахувати бажання Югославії отримати вихід до Егейського моря і навіть, ймовірно, визнати суверенні права Югославії в затоці і місті Салоніки [27, 212].

Однак цей курс уряду викликав в Югославії хвилю всенародного гніву, що вилилася 27 березня в державний військовий переворот, до влади прийшов генерал Д. Сімовіч, який денонсував Віденський договір. В той же день в Берліні було прийнято рішення в найближчі дні, як тільки дозволять погодні умови, атакувати Югославію і Грецію. 6 квітня почалися військові дії проти Югославії. 17 квітня Югославія і 21 квітня 1941 р. Греція капітулювали. Їх території були поділені на зони окупації між Німеччиною, Італією та Болгарією [29, 117].

Після державного перевороту в Югославії у Вищому народному зібранні Туреччині відбулися збори фракцій, на яких ряд депутатів

наполегливо вимагав негайно вступити у війну на боці Англії. Також і А. Іден тиснув на Ш. Сараджоглу з метою вступу Туреччини у війну вже навесні 1941 р. Але начальник Генштабу Ф. Чакмак був категорично проти цього і заявив, що вступ Туреччини у війну в даний момент є злочином проти турецького народу. У Туреччині виникли справедливі побоювання, що Болгарію, як і Польщу, очікує гірка доля бути розділеною між Німеччиною і СРСР. З'явилися прогнози розвитку подій, ніби після Балкан настане черга Проток, і тут вже Радянський Союз не відстане від Німеччини. У цей момент Радянський Союз оголосив, що залишиться нейтральним у разі будь-якої агресії проти Туреччини. Турецький уряд попросило письмово оформити цю заяву, і 25 березня 1941 р. в Москві і Анкарі була опублікована радянсько-турецька спільна декларація, в якій зазначалося, що в разі нападу будь-якої країни Туреччина може цілком бути впевнена, що, виходячи з наявного двостороннього договору, СРСР не скористається важким становищем Туреччини і залишиться нейтральним. Туреччина, у свою чергу, запевнила, що, якщо СРСР потрапить в подібну ситуацію, може бути впевненим в нейтральності Туреччини [53, 231].

Декларування нейтралітету Туреччини зіграло велику роль у долі цієї держави в роки Другої світової війни. Так, ще одна подія на Близькому Сході у квітні 1941 р. спровокувало тиск різних держав на Туреччину. 5 квітня в Іраку германофіл Рашид аль-Гайлані підняв повстання проти англійців і захопив владу. Німеччина хотіла послати йому допомогу через турецьку територію, але турецький уряд відмовив. Тоді ж з подачі Німеччини французький уряд Віши забажав повернути втрачені позиції у Сирії, використовуючи територію Туреччини, але також отримав відмову. Нарешті, Туреччина відмовила і Британії, яка мала намір транзитом перевозити озброєння через її територію. Політика невтручання у війну, незважаючи на тиск Німеччини, ненадання нікому своєї території у військових цілях не тільки перекрила країнам «Осі» шлях на Схід, а й зміцнила віру в дійсний нейтралітет Туреччини.

Тверда позиція Туреччини побічно сприяло тому, що в кінці травня Британія змогла відновити свій авторитет в Іраку. Близькосхідні проекти Німеччини зазнали фіаско, і Ріббентроп дав команду повернути переговори з Туреччиною в рамки пакту про ненапад. 17 червня німецький посол в Анкарі повідомив в Берлін, що текст німецько-турецького договору про дружбу і ненапад готовий до підписання. 18 червня 1941 р. міністр закордонних справ Ш. Сараджоглу від Туреччини і германський посол в Анкарі Ф. фон Папен від Німеччини підписали цей договір. Сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність і недоторканність національних кордонів і відмовитися від прямих або обхідних спроб ворожої діяльності одна проти одної.

Договір від 18 червня не відміняв зобов'язань Туреччини перед іншими країнами, і в першу чергу перед союзником Великобританією. На вимогу Туреччини це положення було включено в текст договору. Державні діячі Туреччини і особливо міністр Ш. Сараджоглу пояснювали, що дружба Туреччини з Німеччиною не суперечить її союзництву з Англією. З приводу підписання договору президент І. Іненю зазначив, що відносини Туреччини і Німеччини в період балканських подій витримали серйозні випробування: «Бачачи стурбованість Туреччини, фюрер Гітлер написав мені особистий лист з висловленням дружби до нашої країни, і я, за рекомендацією уряду, відповів йому, і подальше наше листування створило атмосферу взаємної довіри, що матеріалізувалося в турецько-німецький договір 18 червня 1941 року» [26, 86–87; 39, 141].

Німецько-турецький договір викликав невдоволення США. Негайно припинилися поставки зброї та спорядження по ленд-лізу. Надалі за наполяганням Британії ці поставки були відновлені, але вже у скороченому вигляді. Не тільки США і Великобританія, а й СРСР з тривогою зустріли цей ризикований крок Туреччини. Відомо, що в серпні 1939 р. Радянський Союз підписав такий же договір з Німеччиною, і тоді цей акт вилився у світову війну з розділом планети на сфери впливу. Тепер ми можемо оцінити

німецько-турецький договір як останній захід в процесі підготовки Німеччини до нападу на СРСР. У секретних документах посольства СРСР в Туреччині вказується, що «підписання 18 червня 1941 року пакту про дружбу з Німеччиною, як добре було відомо Сараджоглу, розв'язувало руки Німеччини для нападу на Радянський Союз» [33, 189]. Однак треба врахувати, що за 4 дні до укладення німецько-турецького договору, тобто 14 червня, в газеті «Правда» було надруковано заяву ТАРС, в якому зазначалося, що СРСР і Німеччина невідступно виконують умови пакту про ненапад і чутки про назрівання між ними війни абсолютно безпідставні. Але вже через тиждень після цієї заяви, 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз, і світова війна увійшла в нову стадію.

Отже, після розгрому Франції чаша терезів різко нахилилася на користь Німеччини і її союзників. Аби не допустити початку з нею війни, Туреччина стала орієнтуватися на Берлін і навіть підписала договір про економічне співробітництво. Навесні 1941 р. німецькі війська в ході розгрому Югославії, Греції та захоплення острова Крит дуже близько підійшли до турецьких кордонів. Загроза вторгнення німецько-фашистських військ ще більше посилилася після заяви Німеччини про просування її армії в Іран через Туреччину, відповідно до реалізації плану «Барбаросса» без згоди турецької сторони. У квітні 1941 р Туреччина відмовилася пропустити війська Великобританії і Франції в Ірак і Сирію, але також відмовилося і від аналогічного запиту з боку вермахту [29, 191].

Як країни «Осі», так і учасники антигітлерівської коаліції намагалися схилити до участі в бойових діях на своєму боці малі держави, або як мінімум, домогтися їх нейтралітету. Слід підкреслити, що нацистська Німеччина ще до початку агресії проти СРСР, побоюючись встановлення близьких відносин між СРСР і Туреччиною, зробила рішучі кроки щодо укладення турецько-німецького договору про ненапад. Як результат, 18 червня 1941 р. главою МЗС Туреччини Ш. Сараджоглу і послом Німеччини фон Папенем був підписаний турецько-німецький пакт про дружбу і ненапад,

в якому сторони зобов'язалися поважати нинішні угоди, цілісність і недоторканність територій, а також не вживати заходів, спрямованих проти іншого боку. Таким чином, німецька влада змогли заручитися у Туреччині гарантією безпеки свого південного флангу у війні проти СРСР [39, 139].

2.4. «Невоюючий союзник» Німеччини і зміна зовнішньополітичних пріоритетів уряду Туреччини на третьому етапі Другої світової війни (1941–1942 рр.)

22 червня 1941 р. німецьким нападом на СРСР Друга світова війна вступила в свою нову фазу, коли результат протистояння став залежати в першу чергу від розвитку подій на радянсько-німецькому фронті. Разом з тим на результати війни також впливала позиція малих держав, таких як Туреччина і її сусідніх країн на Середньому Сході. Їх уряди повинні були визначитися: зайняти позицію нейтралітету або виступити на боці однієї з воюючих сторін [39, 138–139].

Німеччина негайно оприлюднила секретні плани, висунуті В. Молотовим щодо Туреччини на переговорах 1940 р. в Берліні. Тим самим Німеччина намагалася притягнути Туреччину до себе, одночасно загострюючи радянсько-турецькі відносини. Щоб знизити дієвість цієї пропагандистської акції і заспокоїти громадську думку в Туреччині, радянський уряд виступив із спеціальною заявою, що у СРСР і в думках не було нічого подібного. Антирадянська кампанія прийняла настільки запеклий характер, що 27 червня ТАРС виступило з офіційним спростуванням, намагаючись викрити провокаційні заяви Гітлера з приводу претензії СРСР на Босфор і Дарданелли і бажання окупувати Болгарію [26, 90–91].

У новій політичній обстановці, після нападу Німеччини на СРСР, Туреччина не бажала перемоги Німеччини, хоча і не відчувала симпатій до Радянського Союзу після серпневого договору 1939 р. Тривалий час, особливо після закінчення Другої світової війни, на тлі ідеологічного і політичного тиску на Туреччину радянські автори звинувачували її в

співпраці з гітлерівською Німеччиною, проте нові архівні документи доводять, що ці звинувачення були продиктовані післявоєнними стратегічними інтересами СРСР. У ряді наукових праць, опублікованих в СРСР ще в 70-і роки минулого століття, відзначається, що Туреччина хотіла бачити Німеччину «на операційному столі» [36, 145].

З іншого боку, союзниця Туреччини Великобританія в перший же день війни – 22 червня оголосила, що буде захищати СРСР. Ця заява зіграла визначальну роль у формуванні ставлення Туреччини до радянсько-німецької війни. Так, через кілька днів після нападу Німеччини заходи по розширенню свого впливу на Середньому Сході здійснили Англія і СРСР, що стали після 22 червня 1941 р. союзниками. 25 серпня 1941 р. радянські війська, спільно з армією Великобританії, увійшли до Ірану для захисту інтересів своїх країн від недружньої політики іранського уряду, який співпрацював з нацистською Німеччиною. Це був вимушений захід, покликаний убезпечити південні кордони СРСР, а також охолодити запал в політичних колах Туреччини, що відрізнялися войовничої політики щодо Радянського Союзу. Іранська операція стала першою спільною військовою акцією Великобританії і СРСР як союзних держав антигітлерівської коаліції [45, 51–52]. У листуванні того часу прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля і Голови Ради міністрів Радянського Союзу Й. В. Сталіна знайшов відображення той факт, що британський лідер розраховував заручитися підтримкою Туреччини, в результаті чого в розпорядженні союзників по антигітлерівській коаліції могла з'явитися ще одна досить потужна армія.

Цікавим є факт, що за два тижні до введення радянських і британських військ до Ірану, тобто 10 серпня, Великобританія і СРСР оприлюднили спільну заяву про те, що будуть поважати режим Проливів і територіальну цілісність Туреччини. Якщо Туреччина стане жертвою агресії, то Великобританія і Радянський Союз нададуть їй допомогу. Щоб знизити вплив німецької пропаганди, радянське керівництво підтвердило вірність Конвенції Монтрю і запевнило турецький уряд, що не має ніяких агресивних планів по

відношенню до Проливів. Радянська сторона підкреслила, що розуміє бажання Туреччини залишитись нейтральною, а тому надасть їй допомогу у випадку, якщо вона стане жертвою нападу якої-небудь європейської держави [26, 98]. Спільна заява Великобританії і СРСР по Туреччині була спрямована на те, щоб дипломатичними способами забезпечити нейтральність цієї країни і послабити вплив Німеччини у Туреччині. Вирішальний вплив на рішення турецької влади могла надати військово-технічна допомога з боку британських Збройних сил. «Якщо ж не вдасться залучити Туреччину на свою сторону, то, у крайньому випадку, ми можемо вплинути на неї з метою дотримання чесного нейтралітету» – з листа У. Черчилля Й. В. Сталіну від 6 вересня 1941 р. [39, 139].

Незважаючи на шантаж і тиск Німеччини, влітку і восени 1941 р. залучити Туреччину в фашистський блок не вдалося. Особливо після вступу у війну Радянського Союзу ідея збереження миру і самоусунення від війни стала лейтмотивом зовнішньої політики Туреччини. У листопаді 1941 р. на засіданнях Великих національних зборів обговорювалися передвоєнна ситуація, політика Туреччини, ставлення до воюючим країнам. Президент І. Іненю оцінив сучасну ситуацію наступним чином: «Рух почався з балканських подій, потім крок за кроком Ірак і Сирія, наші західні та південні сусіди, потрапили в стан війни і залежності, і раптом, подібно диву, рвонувшись вперед, перетворився у німецько-радянський збройний конфлікт. Таким чином, наш північний сусід тепер горить у вогні війни, а інший наш сусід Іран – відчуває трагедію окупації. Військові дії, що охопили нашу країну з усіх боків, ще більш посилили нашу пильність, і в рамках вірності нашим зобов'язанням і нашій дружбі прагнення до миру, захищає нашу честь і життя, становить основу нашої політики» [70, 102 72, 132].

Отже, в умовах німецької агресії проти СРСР, незважаючи на існування турецько-германського пакту про дружбу і ненапад, турецький уряд зайняв нейтральну позицію. В свою чергу, згідно документів, турецька армія провела часткову мобілізацію на кордоні з Радянським Союзом. Ці дії сильно

занепокоїли Москву, Й. Сталін заявив, що не впевнений у нейтралітеті Туреччини і послідовності її дій. На зустрічі з керівниками закавказьких республік СРСР – першим секретарем ЦК КП (б) Азербайджану М. Дж. Багировим, першим секретарем ЦК КП (б) Грузії К. Чаквіані і першим секретарем ЦК КП (б) Вірменії Г. Арутіновим – Й. В. Сталін закликав бути готовими до можливого відбиття турецької агресії, заявивши наступне: «... фронт від вас далеко, але ви перебуваєте в небезпечній зоні. Ми не можемо бути впевнені в нейтралітеті Туреччини» [26, 95].

Ці побоювання були небезпідставні. У ситуації, що склалася, не дивлячись на оголошений нейтралітет, в правлячих колах Туреччини перебували впливові угруповання, які симпатизують як Німеччині, так і Великобританії. Загальним для них було вороже ставлення до СРСР. У цей нелегкий період країни антигітлерівської коаліції були вкрай зацікавлені в збереженні нейтралітету Туреччини. У Москві в 1941 р. союзники навіть пропонували заохотити її підписати відмову про вступ у війну, але з ініціативи Сталіна ця пропозиція була відкинута. З настанням німецьких військ на Сталінград і Кавказ, була проведена чергова мобілізація турецьких військ. В її ході армія Туреччини склала близько 1 млн. осіб, 750 тис. з яких перебували на радянсько-турецьких кордонах [52, 455].

Німеччина, зі свого боку, для того щоб остаточно перетягнути Туреччину на свою сторону, повідомила про готовність поділитися з нею радянськими територіями на Кавказі, в Криму і в Середній Азії, де переважало тюркське населення [33, 396]. Так, восени 1941 р. президент Туреччини Ісмет Іненю направив на Східний фронт начальника військової академії Йилдиз Алі Фуад Ердена і відставного генерала Еркілета. Вони об'їздили з 15 жовтня по 5 листопада деякі міста германських сателітів – Болгарії, Румунії, де вели розмови з «військовополоненими тюркського походження», а у підсумку були прийняті самим А. Гітлером. Шлях турецьких візитерів на окуповані нацистами південні території Радянського Союзу, як правило, пролягав через Берлін, де не обходило без візитів до

Геббельса або Гітлера і обов'язкове обговорення планів створення кавказької федерації і Великого Туркестану [33, 348].

У самій Туреччині основним провідником нацистської лінії був посол Німеччини в Анкарі Франц фон Папен, який відав не тільки дипломатичною діяльністю, а й питаннями, що стосувалися розвідкою. Знаючи про його активність, союзники по антигітлерівській коаліції зробили рішучі заходи по усуненню політика, чия активність могла привести до вступу Туреччини в війну. У лютому 1942 р відбулося невдалий замах на німецького посла. З ім'ям Франца фон Папена були пов'язані багато політичних подій, що відбувалися в Туреччині в період Другої світової війни, особливо які стосувалися наступу німецьких військ в напрямку Кавказу і планування подальших дій на Близькому і Середньому Сході. Одна з найголовніших місій Папена полягала в тому, щоб втягнути Туреччину у війну проти СРСР [39, 140].

У грудні 1941 р. відбулися дві важливі події – фіаско політики «бліцкригу» під Москвою та вступ США у війну на боці союзників, які в політичних колах Туреччини зняли всі сумніви з приводу перемоги союзників. Після поразки німецьких військ під Сталінградом питання про вступ Туреччини у війну більше в Берліні не піднімалося. Навпаки, тепер вже союзники все частіше робили це питання предметом своїх обговорень, і це, як правило, відбувалося на тлі зростаючого тиску з боку СРСР [14, 64]. Ситуація, що склалася ще раз підтвердила правильність обраного Туреччиною нейтралітету і звела нанівець спроби радянсько-російської історіографії звинуватити Туреччину в бажанні вступити у війну на боці Німеччини. Після вступу СРСР у війну значення Туреччини для союзників зросла багаторазово. У своєму листуванні з Ф. Д. Рузвельта і Й. Сталіним У. Черчилль висловлював необхідність надавати їй усіляку допомогу. Він писав Й. Сталіну: «Якби вдалося спонукати Туреччину до опору німецьким вимогам про пропуск військ або, ще краще, якби вона вступила у війну на нашій стороні, то це було б найбільш швидкою і ефективною допомогою нам». У

травні 1942 р. в бесіді з В. Молотовим У. Черчілль повідомив, що Німеччина може вдарити через Баку на Кавказ. Саме цим пояснюється концентрація турецьких військ уздовж кавказьких кордонів. 22 травня 1942 р. У. Черчілль в бесіді з А. Іденом висловив задоволення позицією Туреччини і тим, що вона не піде «на поводу у Німеччині» [50, 129–132].

Літо і осінь 1942 р. були ознаменовані успіхами німецької армії на Північному Кавказі, яка стрімко просувалася до Грузії і Азербайджану, наближаючись до турецького кордону. За цими подіями уважно стежили як в СРСР, так і в Туреччині. Ціною неймовірних зусиль Червоній армії вдалося зупинити просування, і німецькі війська не добилися істотного успіху ні на одній з ділянок фронту на Закавказзі. Бої на підступах до Орджонікідзе і Грозному, у напрямку на Баку закінчилися для Німеччини великими втратами і поразкою, до каспійської нафти ворогові дістатися не судилося. Не був здійснений задум, що відкривав Німеччині шлях на Близький і Середній Схід.

Отже, зовнішня політика Туреччини після вступу в Лігу Націй (1932) і до підписання англійсько-франко-турецького Договору про взаємну допомогу 19 жовтня 1939 р. демонструвала відхід від позиції неприєднання і все зростаюче бажання знайти союзників серед європейських держав. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Анкарі вважали, що таким союзником міг би стати СРСР, так як в той період турецько-радянські відносини перебували на досить високому рівні розвитку. Однак загроза з боку Італії поставила турецьке керівництво перед необхідністю знайти союзника, який володіє потужним військово-морським флотом, якого не було у СРСР. Дана обставина ставила перед Анкарою завдання відновити дружні відносини з Великобританією, не відмовляючись при цьому від співпраці з СРСР.

Напередодні Другої світової війни Туреччина активізувала свою зовнішню політику. Це було пов'язано насамперед з помітним збільшенням інтересу великих держав до цього стратегічно важливого регіону. Від того, чію сторону займе Анкара в світовій війні, головним чином і залежала ситуація на Близькому Сході і в Східному Середземномор'ї. Туреччина

завдяки своєму географічному положенню була ключем до нафтових запасів країн Перської затоки, а також слугувала природними воротами на шляху з Європи на Близький Схід і забезпечувала підступи до зони Суецького каналу. Побоюючись бути втягнутою у військовий конфлікт, Анкара вела складну дипломатичну гру, намагаючись залишитися нейтральною у майбутньому конфлікті.

Отже, зростання у 1930-х рр. міжнародної напруги і загроза війни привели до того, що Туреччина почала вести більш обережну і збалансовану зовнішню політику, що проявилось у «турецькому нейтралітеті». Стратегічне положення Туреччини було вкрай вигідним для воюючих сторін. Туреччина контролювала протоки з Чорного моря в Середземне море. Вона розташовувалася відразу на двох континентах – Азії і Європі. На північному сході вона мала спільні кордони з СРСР і територією Закавказзя, а також контролювала перський торговий шлях. Таке вигідне територіальне положення пояснювало спроби втягнути Туреччину у війну. У 1939–1941 рр. головне завдання, яке вирішував уряд Туреччини, полягало у тому, щоб визначити своє ставлення до розпочатої європейській війні. Політика паралельних пактів не увінчалася успіхом, однак курс турецького уряду на нейтралітет був прийнятий майбутніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Відмінною рисою цього етапу в розвитку міжнародних відносин була поява нового актора в районі Середнього Сходу і Балканському регіоні – США.

Починаючи з жовтня 1939 р. і до червня 1940 р., тобто капітуляції Франції, Туреччина намагалася уникнути участі у війні. Не дивлячись на зусилля Великобританії і Франції, їм не вдалося примусити Туреччину вступити у війну. Вона маневрувала між воюючими блоками, а з успіхами Німеччини вирішила зблизитися з нею. Крім того, Туреччина хотіла заручитися підтримкою Німеччини у зв'язку з можливою італійською агресією. На початку травня 1940 р. Туреччина заявила: якщо військові дії не

зачеплять Балкани і Близький Схід, вона не вступить у війну. Лише після поразки Франції вона офіційно заявила про свій нейтралітет 26 червня 1940 р.

У період з червня 1940 р. по травень 1941 Туреччина зберігала «дружній нейтралітет» як з Великобританією, так і з Німеччиною. Зближення з Німеччиною пояснюється загрозою з боку Італії. На початку війни з СРСР Німеччина урегулювала відносини з Туреччиною, 18 червня 1941 р. між ними було підписано угоду про дружбу і ненапад. Туреччина стала «невоюючим» союзником нацистської Німеччини. Так, з літа 1941 р. по літо 1943 р. Туреччина балансувала на межі нейтралітету, надаючи допомогу Німеччині у війні проти СРСР, сподіваючись на можливість анексії Кавказу. Визначальним моментом в політиці Туреччини тоді було прагнення поєднати сприяння Німеччині у війні проти СРСР з необхідністю забезпечити безпеку Туреччини на випадок швидкої німецької перемоги. Тому Туреччина надавала перевагу балансувати «на межі нейтралітету», але не укладати союз з Німеччиною. З грудня 1941 року (поразка Німеччини під Москвою і вступ у війну США) Туреччина стала більш обережною, посилила антирадянщину і свої вимоги щодо Кавказу. З літа 1942 р. Туреччина, не отримавши територіальних обіцянок від Німеччини, відмовилася від приєднання до «Осі» і активізувала зв'язку з Англією.

РОЗДІЛ 3

ТУРЕЧЧИНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У 1942–1945 рр. ТА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

3.1. Відносини з країнами антигітлерівської коаліції у 1943–1945 рр.

Успіхи антигітлерівської коаліції привели до зміни зовнішньополітичних поглядів Туреччини. Турецький уряд пильно слідкував за військовими подіями 1942–1943 рр.: Сталінградською і Північнокавказькою наступальними операціями, Курською битвою, звільнення Північної Африки англо-американськими військами [33, 403–406]. Після перемоги радянських військ під Сталінградом і початку звільнення Кавказу, а також з висадкою союзників в Північній Африці в листопаді 1942 р. турецький уряд раз і назавжди відмовився від питання вступу у війну на боці фашистської Німеччини і країн «Осі». За нових обставин на фронтах Другої світової війни Великобританія продовжила зусилля на залучення Туреччини на бік союзників і спільно з США було прийнято рішення про надання Анкарі сучасних видів зброї. В подальшому У. Черчилль планував підтримати Туреччину у здійсненні вторгнення на Балкани до появи в регіоні Червоної Армії і у створенні для Великобританії сприятливих політичних позицій [39 142].

Розкриті нині секретне листування союзників на найвищому рівні вказує на існування домовленості будь-якими засобами залучити в 1943 р. Туреччину до участі у військових діях. 19 січня 1943 р. на конференції в Касабланці англійці і американці вирішили, що для нанесення Німеччини удару з південного флангу і відкриття нової транспортної лінії на Радянський Союз слід створити Балканський фронт. У. Черчилль писав, що Туреччина є ключем для здійснення подібних планів. Багато місяців були витрачені на те, щоб залучити Туреччину в війну на боці союзників. Тепер знову з'явилася надія на здійснення цього проекту. Й. Сталін і Ф. Д. Рузвельт були повністю згодні в цьому з У. Черчиллем, який хотів в особистій бесіді з президентом

Іненю в Туреччині вирішити це питання. Саме з цією метою британський прем'єр У. Черчілль в супроводі А. Кадогана і генералів А. Брука, Г. Александера і М. Вільсона прибув до Адани. Цю представницьку делегацію прийняв І. Іненю разом з прем'єром Ш. Сараджоглу, членами уряду і начальником Генштабу Ф. Чакмаком.

30 січня – 1 лютого 1943 р. між ними відбулися обговорення з питань післявоєнного облаштування світу і про майбутнє турецько-радянських взаємин. У. Черчілль повідомив, що під час переговорів з Й. Сталіним і В. Молотовим він прийшов до висновку: обидва вони хочуть жити в мирі і дружбі з Великобританією і США. СРСР в найближче десятиліття всі свої сили вживатиме на роботу з відновлення військової розрухи. Слід зберегти дружні зв'язки з нею. Якщо США і Англія будуть діяти синхронно і збережуть достатню кількість військово-повітряних сил, вони зможуть забезпечити стабільність у світі. Черчілль вважав, що Туреччина повинна взяти участь у війні, якщо хоче бути активним суб'єктом післявоєнної перебудови. Ще в Касабланці Черчілль зауважив А. Ідену, що дуже хвилюється за Туреччину. Вона може втратити свій золотий шанс [55, 201].

До того ж в Касабланці представник президента Рузвельта Г. Гопкінс заявив, що якщо У. Черчиллю не вдасться зломити завзятість Туреччини, то буде складно контролювати позицію СРСР в питанні про Протоках. Справа в тому, що на другий день конференції в Касабланці міністр закордонних справ і прем'єр Туреччини Ш. Сараджоглу дав інтерв'ю кореспонденту газети «Таймс», в якому заявив, що Туреччина не залишить спроб зберегти свій нейтралітет [47, 455]. Прем'єр Ш. Сараджоглу додав, що військові перемоги СРСР можуть перетворити її в імперіалістичну державу. Такий вираз в ході переговорів використовував і сам У. Черчілль. На думку Ш. Сараджоглу, саме загроза імперіалістичних амбіцій СРСР і змушує Туреччину бути обережною. На зауваження У. Черчілля, що на зміну Лізі Націй прийде інша, більш сильна організація, яка зможе зберегти мир на землі, і що він, У. Черчілль, більше не боїться небезпеки комунізму, Ш. Сараджоглу відповів, що більш реалістично

дивиться на події. Європа переповнена слов'янами і комуністами [26, 118]. Якщо Німеччина буде розгромлена, то всі захоплені країни будуть слов'янізовані і більшовизовані. Щоб заспокоїти турецьку громадськість, У. Черчілль обіцяв, що якщо Радянський Союз без будь-якої причини нападе на Туреччину, то всі міжнародні організації піднімуться на її захист. Після цієї війни не тільки Туреччині, але й усій Європі будуть дані набагато більш тверді гарантії. Він додав, що перестане бути другом СРСР, якщо та буде наслідувати Німеччину. Якщо Радянський Союз зробить такий крок, всі об'єднаються проти неї, і У. Черчілль, не вагаючись, скаже це Й. Сталіну.

Однак всі старання англійської прем'єра виявилися марними, і Туреччину не вдалося умовити. Найголовнішими причинами цього конфузу була недовіра турецьких політичних кіл до Радянського Союзу, впевненість в тому, що після поразки Німеччини СРСР займе її місце в Європі, а також відсутність необхідного забезпечення турецької армії [26, 118]. Зустріч в Адані не похитнула турецьку політику нейтралітету.

Слід зазначити, що Туреччина не довіряла і союзникам, в тому числі і Англії. Але зустріч в Адані не пройшла безслідно. 31 січня 1943 р., після опівночі, після наради високопоставлених військових з англійської та турецької сторони, було вирішено незалежно від політичних рішень почати поставки озброєнь для турецької армії. Ще одне рішення наголошувало, що в разі вступу Туреччини у війну Англія бере на себе захист окремих районів, включаючи Стамбул і Ізмір, від повітряних нальотів, а також зобов'язання направити сюди деякі військові з'єднання. У березні 1943 р. СРСР і Туреччина знаходилися в одному кроці від стратегічної співпраці. Однак надалі, незважаючи на ряд обговорень цього питання між союзниками, ставлення СРСР до Туреччини стало супроводжуватися жорсткими акціями.

У серпні 1943 р. союзники висадили десант на Сицилії, і на конференції в Квебеку знову встало на порядку денному турецьке питання. Президент Ф. Д. Рузвельт і прем'єр У. Черчілль вирішили, що не слід примушувати Туреччину міняти обраний нею курс на нейтралітет. Не слід забувати, що і

самі союзники були не в змозі доставити туркам обіцяне озброєння і припаси. Але в Квебеку прийняли рішення довести до відома турецького уряду, що при відкритті другого фронту на Балканах виникає потреба в турецьких аеродромах. Але радянське керівництво не розділяло рішення своїх союзників і воліло бачити Туреччину воюючою. На думку Радянського Союзу, нейтралітет Туреччини був на руку Німеччині, а не союзникам [26, 120].

Ґрунтуючись на цьому твердженні, Молотов запропонував питання вступу Туреччини в війну внести до порядку денного Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Англії. У заключному документі Московської конференції – особливо секретному протоколі – передбачалася від імені трьох держав пропозиція Туреччини «Про негайний вступ у війну». У протоколі про Туреччину, підписаному В. Молотовим і А. Іденом, було оформлено пропозицію Туреччини вступити у війну до кінця 1943 р., а також «негайно попросити Туреччину надати Об'єднаним Націям всю можливу допомогу шляхом надання можливостей на турецьких авіабазах ...» [50, 56]. Через кілька днів, американський посол в Москві А. Гарріман письмово повідомив В. Молотова, що США приєднуються до радянсько-британському протоколу про Туреччину.

Щоб повідомити Туреччини рішення союзників, А. Іден в перші дні листопада 1943 р. запросив Н. Менеменджіоглу до Каїра. Виконавши свою місію, А. Іден додав, що якщо Туреччина відповість відмовою на це прохання, то Великобританія припинить надання допомоги Туреччині. Н. Менеменджіоглу знову нагадав, що перш ніж звертатися з подібними проханнями, добре б спершу надати обіцяну допомогу. По-друге, він зауважив, що між наданням авіабаз і вступом у війну немає великої різниці, бо Туреччина вмить перетвориться на мішень для бомбардувань «Люфтваффе». Незважаючи на прийняте в Москві рішення про вступ Туреччини в війну, А. Іден на переговорах віддавав перевагу ідеї використання турецьких авіабаз [50, 60].

В цілому, аналізуючи хід подій з кінця листопада 1942 р., ми бачимо, що німецький тиск щодо втягування Туреччини в війну змінився англійсько-американсько-радянським тиском з тією ж метою.

Питання про вступ Туреччини у війну на боці союзників обговорювалося ще раз на Тегеранській конференції глав трьох союзних держав – Й. В. Сталіна, Ф. Д. Рузвельта і У. Черчилля, що проходила в період з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. Їм було добре відомо, що турецький уряд займав аж ніяк не нейтральну позицію у війні, а допомагало нацистській Німеччині, сприяло проході німецьких кораблів в Чорне море. Туреччина виношувала плани вступити у війну проти СРСР після падіння Москви, а потім після падіння Сталінграда. Але перемоги союзників поступово вели до того, що позиція турецького уряду почала схилитися в бік великих держав. Однак турки ще перебували під враженням минулих успіхів німецької військової машини [29, 306].

На першому пленарному засіданні 28 листопада 1943 року У. Черчилль сказав: «Наступним важливим питанням є питання про те, щоб переконати Туреччину вступити у війну. Це дало б можливість відкрити комунікації через Дарданелли і Босфор, і ми могли б направити постачання в Росію через Чорне море. Крім того, ми могли б використовувати турецькі аеродроми для боротьби проти ворога» [50, 58]. До того ж, додав У. Черчилль, в разі вступу Туреччини в війну їй можна передати зброю, військово-повітряні сили і 2-3 дивізії. У разі ж відмови воювати Туреччина позбудеться британської допомоги і не буде допущена на післявоєнну мирну конференцію. У. Черчилль попередив Туреччину, що її політика може серйозно відбитися на долі Проток. Він сказав: «Ми їй заявимо, що ... не будемо захищати турків ... і що вони повинні врегулювати свої відносини з Радянським Союзом». І Й. Сталін, в свою чергу, заявив, що Туреччина не вступить у війну, «який би тиск ми на неї ні надавали» [50, 58].

В ході обговорень радянський і американський представники не підтримали англійську ідею про надання допомоги Туреччині. Вони вважали,

що виділення такої допомоги затримає підготовку операції «Оверлорд» і відкриття другого фронту. У Тегерані, торкнувшись турецького питання, Й. Сталін назвав його і військовим, і політичним. Зазначив, що Туреччина – союзник Великобританії і знаходиться в дружніх відносинах з СРСР і США. Але потрібно, щоб вона «більше не грала між нами і Німеччиною» [26, 122].

На зустрічі, що відбулася в Каїрі 4 – 6 грудня 1943 р. президент Туреччини Ісмет Іненю в бесідах з Ф. Д. Рузвельтом і У. Черчиллем зробив все можливе, щоб не допустити вступу Туреччини у війну на боці союзних держав, і продовжив політику балансування. І. Іненю намагався запевнити союзників в «лояльному» до них ставленні з боку Туреччини. Президент вважав, що війна триватиме ще не менше року і Туреччина буде «здійснювати період підготовки» і мати можливість допомагати їм. Небажання вступати у війну і різні відмови турецьких лідерів пояснювалися тим, що вони продовжували підтримувати тісні політичні відносини з Німеччиною. Турки запевнили німецького посла Ф. фон Папена в тому, що «Туреччина утримається від активної участі у війні на боці союзників» [17, 203–208].

6 червня 1944 р. був відкритий Другий фронт, відбулася висадка військ союзників у Нормандії. Коли у червні 1944 р, через протоки Чорного моря пройшло два німецьких корабля, союзники зажадали негайного розриву всіх економічних і політичних відносин з Німеччиною. 13 червня 1944 р. через британського посла союзники зажадали від Туреччини припинити всі відносини з Німеччиною. На їхню думку, цей крок дозволив би радянській авіації літати над територією Туреччини, а союзникам користуватися повітряними і морськими базами Туреччини.

У цій ситуації 15 червня 1944 р. президент Туреччини І. Іненю відправив у відставку міністра закордонних справ Нумана Менеменджіоглу, який проводив «політику нейтралітету на користь Німеччини», так як вона вже не відповідала міжнародній обстановці. Після звільнення міністра з'ясувалося, що саме він закривав очі на прохід через проливи німецьких військових кораблів. Але в цей період ставлення СРСР до Туреччини ставали

жорстким. На початку липня Й.Сталін вважав недостатнім розрив відносин між Туреччиною і Німеччиною, він вимагав, щоб Туреччина оголосила війну Німеччині, на що У.Черчилль резонно відповідав, що боїться, як би Туреччина не попросила повітряний флот для захисту своїх міст і різне спорядження для фронту, а союзники не зможуть в цьому відмовити.

Протягом травня–червня 1944 р. турки спробували зблизитися з Радянським Союзом, але безрезультатно. Головною умовою цього зближення був вступ Туреччини у війну. У зв'язку з погіршенням становища Німеччини на полях битв влітку 1944 року і посиленням тиску союзників Туреччини довелося заново переглянути свою зовнішню політику.

На надзвичайному засіданні Великого національного зібрання Туреччини (меджлісу) 1 серпня 1944 р. було поставлене питання про розрив дипломатичних відносин з Німеччиною. Прем'єр-міністр Ш. Сараджоглу, пояснюючи позицію уряду, підкреслив, що весь період війни Туреччина була не сама по собі, а поруч з Англією. Меджліс прийняв рішення з 2 серпня – з Німеччиною і з 6 серпня – з Японією перервати політичні, економічні і дипломатичні відносини.

Таким чином, зростаючим з 1930-х років німецько-турецьким відносинам прийшов кінець. Тонка дипломатія Туреччини дозволила їй в 1939–1944 роках, дотримуючись балансу, залишатися союзником Англії, а з іншого боку – залишатися в рамках турецько-німецького пакту про ненапад і зберігати нейтралітет [26, 130].

Оцінюючи рішення меджлісу, президент І. Іненю відзначав, що зовнішня політика Туреччини вступила в новий етап. Було прийнято рішення перервати економічні і дипломатичні відносини з Німеччиною, залишаючись в союзі з Англією. Це історичне рішення дало свої очікувані значні результати. Безсумнівно, це рішення стало великим проявом національної волі.

Оголошення війни Радянським Союзом Болгарії 5 вересня 1944 року посилювало небезпеку появи радянської армії на Балканах, біля кордонів

Туреччини. Тоді ж пожвавилися комуністичні організації на Балканах, і їх прагнення взяти владу не могло не турбувати Туреччину за перспективи цього регіону. Наближення радянської армії до Балкан турбувало і союзників. Прем'єр-міністр Британії У. Черчілль дав вказівку відповідним установам досліджувати можливі конфліктні ситуації у відносинах з Радянським Союзом в Італії і на Балканах. У. Черчиллю доповіли, що на Балканах і в Італії СРСР взяв курс на підтримку комуністів. Якщо цей курс розрахований на тривалий період, то подальший хід розвитку події не буде безконфліктним.

Крім цього, починаючи з середини 1944 р., кожен із союзників зайнявся виробленням власної концепції післявоєнного устрою Близького і Середнього Сходу згідно своїм національним інтересам. З наближенням кінця війни стали проявлятися відмінності і тріщинки в доті єдиної і цілісної програми трьох великих держав, що довгі роки спільно утримували в узді Іран і Туреччину. Таємна геополітична боротьба за регіон, за паливні та енергетичні ресурси отримала відображення в ряді проектів, підготовлених офіційними органами союзників.

Починаючи з осені 1944 р. союзники згортають тиск на Туреччину, що негайно тягне за собою посилення напруженості в радянсько-турецьких відносинах. Тепер радянська сторона звинувачує турок в прогерманських настроях і роздуває значення зв'язків з Німеччиною. З осені 1944 р. відправною точкою радянської політики щодо Туреччини була ревізія Конвенції Монтрьо по режиму Проток. Це питання детально обговорювалося Сталіним і У. Черчіллем під час візиту британського прем'єра в Москву в жовтні 1944 року. У. Черчілль погодився з тим, що конвенція потребує перегляду, але без участі американської сторони обговорення цього питання він вважав передчасним. Англійський прем'єр поцікався у Сталіна, чи є в нього якісь конкретні пропозиції по зміні умов конвенції, але не отримав прямої відповіді. Після першої зустрічі зі Сталіним А. Іден підготував для Черчілля пам'ятну записку, в якій вказував, що у Великобританії є дві переваги, які сприяють збереженню впливу у Південно-Східній Європі:

англійсько-турецький союз і Проливи. Збіг інтересів Великобританії і Туреччини у питанні стосовно режиму Проливів є одною з опор цього союзу, тому поступка радянським вимогам наражатиме його на небезпеку [58, 48].

Відносно позиції США, то з моменту підписання Конвенції Монтрью Вашингтон не виявляв інтересу до проблеми Проливів. Початок Другої світової війни не змінив ситуацію. США схвально поставилися до спільної радянсько-англійської заяві про те, що Великобританія і СРСР зобов'язуються поважати турецький нейтралітет і принципи, викладені в Конвенції. На початковому етапі війни Ф. Д. Рузвельт був найбільше зацікавлений наданням допомоги Великобританії, і тому не приділяв належної уваги питанню по Протоках. За зауваженнями історика В. Т. Юнгблюда, Рузвельта у 1944 – на початку 1945 р. цікавило три проблеми: 1) творення ООН; 2) включення СРСР у війну проти Японії; 3) справедливе і ефективне урегулювання територіальних і політичних проблем в Європі на заключній фазі війни [66, 43].

В такій ситуації 15 січня 1945 р. радянська сторона висунула такі умови ревізії Конвенції Монтрью і підписання двосторонньої радянсько-турецької угоди:

«А) перед союзниками – регіональний характер угоди, обмеженого зоною Чорного моря; не заміна і не зміна, а інтерпретація Конвенції Монтрью, до того ж лише в частині, що стосується прав, наданих конвенцією турецькому уряду і тому можуть бути частково переглянуті останнім уряду СРСР; необхідність для СРСР отримати ті права, якими по ст. 19 Конвенції Монтрью, після відпадання умов, пов'язаних з Лігою Націй, користується нині одна Англія; доцільність поєднання англо-радянського союзного договору і англо-турецького договору про взаємну допомогу з проєктованим радянсько-турецьким договором, що укладається відповідно до цілей цих двох договорів;

Б) перед турками – необхідність для Туреччини, в інтересах власної безпеки, повернутися до принципу, прийнятого у Московському договорі

1921 роки (зобов'язання передати питання Проток на дозвіл конференції чорноморських країн), з природною зміною, виходячи з ситуації, коли мав випадок вступу Румунії та Болгарії у війну проти СРСР; згода радянського уряду, в разі підписання проектованої угоди, продовжити термін дії договору про дружбу і нейтралітет, що закінчується у 1945 році, на такий же термін, або підписання нової угоди» [37, 63].

В якості основних положень радянсько-турецької угоди у 1945 ., що мала назву «Угода про безпеку Чорного моря» передбачалося наступне:

А) сторони констатують взаємну зацікавленість у забезпеченні миру і, на додаток до існуючого договору про дружбу і нейтралітет від 17 грудня 1925 року з відповідними протоколами та угодами, вирішують домовитися про заходи зміцнення безпеки на Чорному морі; під зоною Чорного моря розуміється також зона Проток так, як вона визначена в преамбулі конвенції про Протоках, підписаної в Монтьрьо 20 липня 1936 року;

Б) в разі, якщо зоні Чорного моря буде загрожувати агресія з боку будь-якої третьої держави, ці дві сторони, на першу вимогу однієї з них, негайно приступлять до взаємних консультацій з метою пошуку заходів для запобігання агресії;

В) у всякому випадку і незалежно від згаданих консультацій, якщо і як тільки радянський уряд повідомить турецькому уряду про наявність загрози агресії проти розташованих на Чорному морі територій Радянського Союзу, турецький уряд, приймаючи до уваги, що така загроза є одночасно загрозою також і для безпеки Туреччини, негайно введе в дію статтю 21 Конвенції про Протоках, підписаної в Монтьрьо 20 липня 1936 року;

Г) в тому випадку, якщо СРСР, незважаючи на вжиті заходи, піддається агресії, а Туреччина залишиться невоюючою стороною, турецький уряд при застосуванні статті 19 Конвенції про Протоках поширить на СРСР права, передбачені абзацами 2 та 3 згаданої статті щодо жертви агресії, пов'язаної з Туреччиною пактом про взаємну допомогу;

Д) доведення угоди до відома держав-учасниць Конвенції Монтьрьо;

Е) термін угоди – той же, що і англо-радянського союзного договору» [26, 163–164].

Передбачалося, що окрім цих статей, до угоди буде включено ще три конфіденційні постанови:

1. З метою попередньої підготовки для запобігання можливій агресії щодо Чорного моря турецька і радянський військово-морські штаби укладуть спеціальну конвенцію про заходи спільного захисту зони проток.

2. При необхідності посилки радянських морських сил для прийняття попередніх заходів для захисту Проток турецький уряд направить радянському уряду запрошення відповідно до статей 17 Конвенції Монтрью.

3. Застосовуючи статтю 21 Конвенції Монтрью, Туреччина встановить в протоках режим за погодженням з СРСР» [26, 164].

Як бачимо, пропозиції радянського проекту договору, а також додаткові секретні статті (конфіденціальні постанови) забезпечували б не тільки участь СРСР в охороні Проток, але закладали основу захоплення Босфору і Дарданелл. Це була точка зору Радянського Союзу напередодні Ялтинської конференції. Туреччина фактично залишилася наодинці з СРСР, що визначило її подальше зближення зі США. Всю осінь 1944 р. і початок зими 1945 р. союзники добивалися приєднання Туреччини до антигітлерівської коаліції, але не змогли вмовити Анкару вступити у війну.

3.2. Міжнародний статус Туреччини у 1945–1947 рр. «Війна нервів»

З 4 по 11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася конференція (Кримська конференція) союзних держав, на якій обговорювались питання, що стосувалися Туреччини. Зокрема, йшла мова про те, чи буде Анкара запрошена на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско, і тема, що стосувалась статусу Пролівів. Керівництво Радянського Союзу скептично відносилося до включення в ООН Туреччини. Й. В. Сталін так виразив свою думку: «Поряд з учасниками війни, що перенесли страждання, є держави, що не приймали в ній участі, але спекулятивно бажають опинитися поруч з тими,

хто стане переможцем» [39, 142]. За пропозицією голови конференції У. Черчилля, запрошення на конференцію у Сан-Франциско зможуть отримати ті держави, які оголосили війну країнам «Осі» до 1 березня 1945 р. Лише після такого «ультиматуму» союзників турецький парламент прийняв резолюцію про оголошення війни Німеччині і Японії 23 лютого 1945 р., після чого Анкара отримала офіційне запрошення на конференцію ООН.

Ставлення до цих дій турецького уряду розглядалося скептично. В газеті «Красная звезда» з'явилися витримки з публікацій іноземної преси про рішення Туреччини вступити у війну. Британська газета «Дейлі Мейл» від 24 лютого 1945 р. так коментує рішення Туреччини: «Цей крок можна було вітати більш піднесено рік тому назад... Важко позбутися враження, що цей крок носить скоріше характер запізнілої політичної акції. Американські газети «Нью-Йорк таймс» і «Нью-Йорк геральд трибюн» заявили, що вступ Туреччини у війну проти держав «Осі» не має практично ніякого військового значення. Це – лише крок, метою якого є можливість Туреччини прийняти участь у майбутній конференції Об'єднаних націй в Сан-Франциско і у мирній конференції [39, 143].

В період Кримської конференції в турецькій пресі відчувався страх перед Радянським Союзом. З перших днів лютого 1945 р. пішла серія статей з нагадуваннями про заслуги Туреччини перед союзниками, в тому числі зазначалося, що, не пропустивши Німеччину на Кавказ і в Іран, а італійський флот – в Чорне море, Туреччина зробила велику послугу СРСР. Відзначаючи, що наріжним каменем зовнішньої політики Анкари був турецько-англійський договір, Туреччина не забувала й про Радянський Союз: «Туреччина, спрямовуючи такий напрямок своєї зовнішньої політики, ні на одну хвилину не забувала про Радянський Союз, з яким вона пов'язана узами старої дружби, ніщо не змогло б перешкодити в їх миролобному і міцному зближенні, яке почалося в найбільш кризові дні двох революцій» [26, 169].

За день до закінчення Кримської конференції, 10 лютого, Сталін сповістив союзників про точку зору СРСР на Протоки. Вона відрізнялася від

попереднього проекту від 15 січня 1945 р. Й. Сталін торкнувся лише питання ліквідації Ліги Націй і виключення Японії з числа учасниць Конвенції. При цьому він зробив заяву щодо Конвенції Монтр'є по Протоках: «В даний час цей договір застарів і зжив себе. У ньому, наприклад, велику роль відіграє японський імператор, хоча він не бере участі в нашій компанії. Конвенція Монтр'є пов'язана також з Лігою Націй, яка більше не існує. Туреччині дано право закрити Протоки тоді, коли вона цього забажає. Необхідно змінити існуючий до цього часу порядок без шкоди для суверенітету Туреччини. Можна було б доручити нараді трьох міністрів, яке відбудеться через два-три місяці, розглянути питання про Конвенцію Монтр'є і по Протоках» [26, 170; 58, 51].

Було досягнуто згоди, що три міністри закордонних справ на своїй найближчій нараді в Лондоні обговорять пропозиції радянського уряду щодо Конвенції Монтр'є і зроблять доповідь своїм урядам. Турецький уряд буде інформований про це в належний момент. Вищевикладений протокол був схвалений і підписаний трьома міністрами закордонних справ на Кримській конференції 11 лютого 1945 року.

Дата оголошення війни Німеччині і Японії – 23 лютого, випадково збіглася зі святковим Днем Радянської Армії, турецька преса піднесла як відображення щиросердої лояльності до СРСР. Після оголошення війни Німеччині і Японії, на наступний день, – 24 лютого, між Туреччиною і США був підписаний договір в рамках закону про ленд-ліз, а 5 березня Туреччина була офіційно запрошена на конференцію в Сан-Франциско і зайняла місце серед країн-засновників ООН. Преса сприйняла звернення союзників до Туреччини вступити у війну з Німеччиною і Японією і приєднатися до декларації Об'єднаних Націй як визнання заслуг Туреччини в спільній боротьбі демократичних країн.

Напруга, що виникла у радянсько-турецьких відносинах наприкінці війни, трагічно відбилася на долі тюркського населення Кавказу і Криму. Рішення Державного комітету оборони про депортацію тюрків в травні

1944 р. і в липні того ж року з південних районів Грузії не були викликані військовою необхідністю і не були пов'язані з військовими операціями.

Дозвіл на здійснення депортації було дано урядом 2 квітня 1944 року. У зв'язку з цим нарком внутрішніх справ Л. Берія направив Й. Сталіну 10 травня 1944 року тристорінковий доповідь такого змісту: «Комісаріати внутрішніх справ і Державної Безпеки провели операцію в Криму з метою виявлення і ліквідації ворожої агентури, ворогів народу, спільників німецько-фашистських окупантів і інших антирадянських елементів. Відповідно до положення на 7 травня, 5381 особа заарештована. Реквізовано незаконних 5995 гвинтівок, 337 кулеметів, 250 автоматів, 31 міномет, безліч гранат і патронів. До 1944 року більше 20 тисяч татар дезертирували, зрадивши Батьківщину, і перейшли на службу до німців». Далі Л. Берія писав, що фашисти за допомогою прибулих з Німеччини і Туреччини білогвардійців-мусульман створили у всіх татарських районах Криму розвідувальну мережу організації «Татарський Національний Комітет» [26, 137].

Все це були елементи політики тиску на Туреччину з боку Кремля. Подальші етапи цієї політики привели до депортації 100 тис. азербайджанців з Вірменії, чистку Чорноморського узбережжя і Південного Кавказу від турок і депортацію їх за Уральські гори за наказом Сталіна. Для того, щоби надати законності своїм територіальним вимогам до Туреччини, Й. В. Сталін з літа 1945 р. ініціював репатріацію закордонних вірмен до Радянської Вірменії, а коли ця ідея провалилася, розпочав нову «війну нервів» всередині країни.

Радянське керівництво не пробачило Туреччині її позиції як «невоюючого союзника» Німеччини. Вже з листопада 1944 р. було підготовлено декілька варіантів пропозицій спільного контролю над Проливами. 19 березня 1945 р. Радянський союз розірвав радянсько-турецький Договір про дружбу і нейтралітет, що діяв 20-ть років [37, 63–64]. На такі дії СРСР Туреччина відповіла, що «бажала створити систему колективної безпеки на Чорному і Середземному морях шляхом турецько-англо-французького договору, з одного боку, і турецько-радянського – з

іншого. Якби була здійснена система безпеки, яку хотіла створити Туреччина, то війська Гітлера не змогли б спуститися на Балкани і не наважилися б напасти на СРСР ... Московський уряд свою безпеку шукав у угоді з Берліном» [26, 181–182].

Наступним кроком були територіальні претензії СРСР, що порушували суверенні права і територіальну цілісність Туреччини. Все це переросло у «війну нервів» 1945–1947 рр. і зближення Анкари зі США. Так, як країна-переможець у Другій світовій війні у червні–серпні 1945 р. Радянський Союз сформував і оголосив свої територіальні претензії до Туреччини. 7 червня народний комісар закордонних справ В. Молотов прийняв в Кремлі турецького посла С. Сарпера и висунув перед ним ряд вимог: уступити Радянському Союзу території у Східній Туреччині, дозволити будівництво військової бази в Проливах, організувати спільний радянсько-турецький контроль над проливами Босфор і Дарданелли. 18 серпня Молотов не тільки визначив розміри майбутніх територій, але й офіційно оголосив, що вони увійдуть до Вірменської і Грузинської радянських республік [26, 10–11]. Знаходячись у стані ейфорії від перемоги над Німеччиною, радянське керівництво вже не дотримувалось норм міжнародного права і не соромилось планувати організацію місцевих комітетів Компартії і підбирати кандидатури на посади в районах, що підлягали окупації. За радянськими підрахунками, ця акція повинна була збільшити територію Вірменської РСР на 80%, а територію Грузинської РСР – на 8% [13].

Претензії СРСР до Туреччини викликали законний подив союзників. На початку Потсдамської конференції міністр закордонних справ Великобританії А. Іден заявив В. Молотову, що ніхто раніше не чув про територіальні претензії Радянського Союзу до Туреччини. Нові архівні дані вказують на Й. В. Сталіна як архітектора «турецької кризи» і ініціатора «війни нервів» 1945–1947 рр.

Так, радянський уряд заявив, що якщо турецький уряд вважає неможливим обговорення питання про територіальних зміни, то радянський

уряд не може перейти до обговорення союзного договору. У такому випадку мова може йти лише про підписання договору по Протоках, що забезпечує безпеку СРСР в цьому районі. І додав, що питання про територіальні зміни – це таке питання, яке відкриває «перспективу добрих відносин між Туреччиною і Радянським Союзом на довгі роки». Туреччині нагадали, що у Польщі були розбіжності з СРСР. Ці суперечності тепер усунуто [26, 209]. Це була пряма загроза Туреччині з боку СРСР. Територіальні вимоги СРСР до Туреччини диктувалися не реальними потребами, а носили характер шантажу і політичного пресингу [57, 20].

Положення Туреччини на цей момент було далеко не найкращим. Вона була майже в ізоляції. Вигідна та для неї, і для союзників на початку війни політика нейтралітету тепер, в кінці війни, поставила її в положення ізгоя. Після денонсації 19 березня радянсько-турецького договору 1925 року Туреччина опинилася в підвішеному стані. Уряд ще не знав, чи будуть США і Британія захищати її від зростаючого радянського тиску або ж вона залишиться одна перед обличчям північної небезпеки. До нової міжнародної реальності Туреччина входила в стані невизначеності і сумнівів. Туреччина приступила до планомірної роботи щодо захисту своїх позицій спершу за допомогою Англії, потім США. Після отримання радянських вимог турецький уряд намагався переконати Англію, наскільки важлива її підтримка Туреччини для збереження і міцності своїх позицій на Близькому Сході [26, 222].

Посилення радянського тиску на Туреччину змусило і США вжити ряд кроків у відповідь. В першу чергу стурбований діями СРСР у балканських країнах британський уряд 18 червня звернувся до уряду США з проханням звернути увагу на політику СРСР, не сумісну з рішеннями Кримської конференції, а тому напередодні Потсдамської конференції слід виробити спільну англо-американську лінію поведінки. Травень-червень 1945 р. стали в американських суспільно-політичних колах часом запеклих обговорень радянської зовнішньої політики. США почали збирати інформацію про стан

радянсько-турецьких відносин за допомогою своїх дипломатичних представництв в балканських країнах і в Москві. З цією метою представник США в Болгарії М. Барнес 10 квітня 1945 р. зустрівся з міністром закордонних справ Петко Стайновим. Відбулася розмова з приводу деяких аспектів посилення радянської політики щодо Туреччини. П. Стайнов зізнався співрозмовникові, що не може зрозуміти мети радянського уряду. Що ж стосується Туреччини, то він запевнив, що в болгаро-турецьких відносинах ніяких змін не передбачається, сказав, що новому послу Болгарії в Анкарі Антонову дано вказівку запевнити турецький уряд в тому, що Болгарія не має наміру згортати добросусідські відносини з Туреччиною і наявність радянських збройних сил на її території не може надати негативного впливу на доброзичливість Болгарії до Туреччини. П. Стайнов додав, що Болгарія не збільшила чисельність своїх військ на південно-східних кордонах і знає, що чисельність радянських військ там також залишилася колишньою [26, 180].

Посол Сполучених Штатів в Анкарі Едвін Вільсон повідомляв 20 червня до Державного департаменту, що радянські вимоги до Туреччини абсолютно суперечать принципам розвитку післявоєнних міжнародних відносин і Вашингтон повинен впритул зайнятися цим питанням. У звіті Е. Вільсон Держдепартаменту запропонував, щоб США «заявили Москві про свою пряму зацікавленість питанням про перегляд режиму Проливів, відзначивши, що вимоги, які були пред'явлені Москвою Анкарі, є абсолютно неприйнятними і несумісними з духом і принципами, на яких США спільно з СРСР збираються будувати нову міжнародну організацію» [10, 1022–1023].

За вказівкою президента США різні установи США напередодні Потсдамської конференції зайнялися питанням Проток і ставленням до Туреччини, що знаходилася під радянським тиском, і підготували кілька меморандумів, що відзначали позицію США. У цих документах, підготовлених в кінці червня – початку липня 1945 р., зазначалося, що неможливість забезпечення Радянського Союзу допомогою проходу через

Протоки під час війни була викликана не недоліками в Конвенції Монтрьо, а тим, що в сусідніх землях господарювали країни «Осі» [26, 224].

Тому зазначалося, що зміни в Конвенції повинні бути мінімальними, а всяка зміна, не підтверджена «вільним волевиявленням» Туреччини, може привести до порушення її суверенітету і, можливо, надасть небажаний вплив на стратегічне і політичне становище країни. У меморандумі наголошувалося на необхідності вивчення військовим і морським відомствами США питань проходу і транзиту військових кораблів через Протоки, перебування кораблів у Чорному морі і пов'язаних з цими проблемами радянських пропозицій. Але при цьому право прийняття конкретних рішень по Протоці під час війни вони залишали за Організацією Об'єднаних Націй. На їхню думку, ООН могла не погодитися з рішенням Туреччини, і в цьому випадку Туреччина повинна була підкоритися рішенням ООН. У меморандумі Комітету начальників штабів США, представленому 17 липня – в день відкриття Потсдамської конференції, – зазначалося, що Радянський Союз в питанні по Дарданеллах, включаючи і вимогу створення бази, чинить тиск на Туреччину, вимагає відомі райони в Північній Туреччині, піднімає питання про вихід до Перської затоки. Тому в меморандумі пропонувалося, що з метою довгострокової і загальної безпеки обговорення по Дарданеллам слід обмежити і відкласти [58, 53].

Потсдамська конференція відкрилася 17 липня 1945 року. Три дні по тому, 20 липня, В. Молотов відповів на британську ноту від 7 липня щодо турецького питання, вручену ще в Москві. Мабуть, після бесіди з А. Іденом В. Молотов зробив висновок, що територіальні претензії до Туреччини і обмеження її суверенітету на цій конференції так легко не пройдуть. Турецьке питання і питання про Протоки були неофіційно порушені в Потсдамі під час обіду 18 липня. І тільки 22 липня турецьке питання було офіційно винесено на шосте засідання під головуванням президента Г. Трумена. СРСР висунув свої вимоги до Туреччини на міжнародне обговорення. 22 червня Молотов оголосив про наявність двох претензій до Туреччини - територіальні вимоги і

перегляд режиму Проток, хоча проблема Проток сама складалася з двох частин: перегляд Конвенції та надання Радам бази в протоках [26, 232].

З приводу територіальних претензій слід зазначити, що після московських переговорів з С. Сарпером радянська сторона серйозно зайнялася розробкою твердої основи під цю ідею і навіть підготувала відповідну карту як наочний посібник. Про успіхи в цьому напрямку говорить і той факт, що в червні в Москві йшлося про Карс і Ардаган, а в Потсдамі сюди додали ще і Артвин. Слід зазначити, що саме з територіального питання Потсдамську конференцію закидала численними запитами вірменська діаспора.

23 липня на сьомому засіданні Потсдамської конференції обговорення турецького питання і питання про Протоки прийняло більш запеклий характер. За винятком питання по Кенігсбергу, все засідання було присвячено країнам Близького і Середнього Сходу – Туреччині, Сирії та Лівану, а також Ірану. Першою в цьому ряду стояла Туреччина. У. Черчілль першим узяв слово і знову повторив, що не може підтримати пропозицію про створення радянської військової бази в протоках і не думає, щоб Туреччина погодилася з цією пропозицією [9, 134–135].

Й. Сталін заявив, що «Конвенція Монтьрьо цілком спрямована проти Радянського Союзу, це – ворожий СРСР договір. Туреччині надано право закривати протоку для нашого судноплавства не тільки в тому випадку, коли йде війна, а й в тому випадку, коли Туреччині здасться, що існує загроза війни, причому питання про те, коли ця загроза виникає, вирішує сама Туреччина. Таким чином, постає питання про те, щоб нашим кораблям була дана можливість вільного проходу з Чорного моря і назад. Але так як Туреччина слабка і не може сама відстояти можливість вільного проходу в разі будь-яких ускладнень, то ми повинні мати якусь гарантію, що ця свобода проходу буде забезпечена» [26, 234].

На конференції в Потсдамі США і Англія 23, 25 і 27 липня 1945 р. виступили з пропозиціями щодо навігації по міжнародним внутрішнім

водним шляхах, при цьому лише коротко торкаючись Конвенції по Протокам. Спочатку СРСР, потім 31 липня США і Англія виступили письмово з пропозиціями щодо Чорноморських проток. Ці пропозиції відрізнялися один від одного лише в дрібницях. З американо-англійських пропозицій було видно, що і Трумен, який висунув ідею інтернаціоналізації Проток, і Черчілль, гаряче підтримав його, тепер від цієї ідеї відступилися. Перегляду Конвенції Монтьє не відбулося. Це була значна поразка Радянського Союзу і особисто Й. Сталіна, що з 1920-х років намагалися взяти під свій контроль Боспор і Дарданелли. Союзники також не підтримали територіальні претензії СРСР до Туреччини – ще одна поразка радянського керівництва. Другого серпня було опубліковано офіційне повідомлення по Потсдамській конференції трьох держав за підписом Й. Сталіна, Г. Трумена і К. Еттлі, в якому не було ні слова про Туреччину, по Протоках і взагалі про радянсько-турецькі відносини [59, 54].

Таким чином, незважаючи на готовність радянського керівництва вирішити турецьке питання в Потсдамі, нав'язати свою концепцію союзникам не вдалося. Радянські вимоги по східним вілайетам Туреччини і про військову базу в Протоках натрапили на протидію, а тому не потрапили в заключні документи конференції.

Відсутність згадки про Туреччину і Протоках в рішеннях Потсдамської конференції, опублікованих 2 серпня 1945 р. дещо заспокоїло турецьку громадськість. Політичні кола Туреччини, аналізуючи видимі сторони політики західних країн, побоювалися, що великі держави можуть не встояти перед натиском агресора, як це вже було до світової війни, і врешті-решт задовольнять вимоги Радянського Союзу. З цією метою 20 серпня МЗС Туреччини вручив послам США і Великобританії ноту, в якій було висловлено можливість згоди Туреччини на інтернаціоналізацію управління Протоками за умови, якщо США дадуть гарантії охорони району проток і вільного проходу суден, збереження суверенітету Туреччини і розрядки напруженості, що нагнітається СРСР. Однак позиція США з питання про

інтернаціоналізацію Проток була нетвердою. Урядом США були запропоновані принципи нового статусу Проток, що отримали назву «Пропозиції уряду США, пов'язані зі змінами в Конвенції Монтьєро 1936 року» [26, 245].

Вони будувалися навколо чотирьох основних принципів. По-перше, Протоки повинні бути відкриті для торгових суден усіх країн. По-друге, відкритість для військових судів чорноморських держав «в усі часи». У мирний час Протоки відкриті для всіх військових кораблів чорноморських країн, але по нинішньому режиму при залишається нейтральною Туреччини Протоки будуть закриті для кораблів воюючих країн. Також Туреччина може закрити Протоки для всіх військових кораблів, якщо відчує себе в небезпеці. Вона це зробить і для того, щоб арена бойових дій не перекинулася і в Протоки. Разом з тим чорноморські держави справедливо можуть тр-бовать проходу своїх військових кораблів через Протоки в будь-який час, і США повинні просити Туреччину зробити цю поступку. По-третє, закритість Проток для військових судів нечорноморських держав, крім випадків, коли буде досягнута домовленість щодо обмеженого тоннажу в мирний час. І, нарешті, по-четверте, США пропонували виключити зі складу учасників Конвенції Японію і замінити Лігу Націй, до якої була прив'язана Конвенція, на ООН [26, 246].

Ослаблення антитурецької кампанії в радянській пресі в цей період відбувалося на тлі тиску Британії на СРСР з приводу виводу союзних військ з Ірану. Тепер головним питанням було утримати радянські війська в Ірані, і як можна довше. У той же час збереження радянських військ в Ірані було складовою частиною антитурецького плану Москви. Вивчення радянських домагань до Туреччини і зростаючих радянських вимог в Середземномор'ї і на Близькому Сході змусило США поступово змінити свою точку зору на Протоки. Це відбилося в поїздки восени 1945 року групи американських конгресменів до Туреччини. У своїй заяві ці конгресмени зазначили, що

Америка не підтримує ідею будівництва баз однієї країни на території іншої країни і Туреччина не є тут винятком.

На тлі зростаючого тиску СРСР з перших днів 1946 року стала розвертатися антирадянська кампанія в турецькій пресі. Критичні статті про політичне, економічне і соціального життя СРСР змінювали один одного. У них вказувалося, що нині СРСР втратив імідж захисника миру і безпеки, втратив народний характер і перетворюється в агресивний капіталістична держава [26, 342–343]. В таких умовах Вашингтон взяв на себе зоов'язання протидіяти зростаючому впливу і зростаючої експансії Радянського Союзу, будь то військовим або політичним шляхом. Президент Г. Трумен визнав, що єдина мова, на якому потрібно говорити з Радянським Союзом та який вони розуміють, – це мова сили.

Починаючи з 1946 року в формуванні жорсткої антирадянської політики та захисту Туреччини від радянських нападок видну роль зіграли керівники відділу Близького Сходу і Африки Державного департаменту Лой Хендерсон, міністр військово-морських сил США Джеймс Форрестал, тимчасовий повірений у справах Джордж Кеннан, посол в Туреччині Е. Вільсон і інші офіційні особи. Секретні німецькі документи, захоплені американцями в кінці війни, сприяли відтворенню повної картини радянських намірів на Середньому Сході, в районі Середземного моря [66, 302].

У 1946 р. заступник держсекретаря США Дін Ачесон підготував меморандум стосовно політично курсу у відносинах між Туреччиною і СРСР, в якому стверджувалось: «На нашу думку, основна мета Радянського Союзу – встановити контроль над Туреччиною. Ми знаємо, що якщо Радянський Союз доб'ється розміщення своїх військ на території Туреччини під вигаданою ідеєю «здійснення спільного контролю над Протоками», то на ділі це виллється в здійснення контролю над самою Туреччиною. Якщо Радянський Союз доб'ється контролю над Туреччиною, то буде важко перешкодити СРСР взяти під контроль Грецію, весь Близький і Середній Схід. З досвіду ми знаємо, що якщо вже СРСР візьме верховенство на будь-якій території, то там

негайно сходять нанівець американський, та й в цілому західний вплив. Думаємо, що поява радянських баз в Дарданеллах або ж радянських збройних сил під будь-яким приводом в Туреччині завершиться тим, що Греція і Східне Середземномор'я, та й весь Близький і Середній Схід вийдуть зі сфери впливу Західного світу» [26, 420–421].

На думку американського уряду, якщо США дозволять Туреччині для посилення своєї обороноздатності закуповувати зброю, бойові літаки та інше військове спорядження, якщо буде розглянуто питання спрямування до Туреччини інструкторів, в тому числі і офіцерів, то військові можливості Туреччини ще більше зростуть. Така позиція США привела до того, що «війна нервів», розпочата Радянським Союзом проти Туреччини як наслідок нейтралітету в роки Другої світової війни, починає поступово сходити нанівець. Цьому сприяла американсько-турецька угода від 12 липня 1947 р. про надання Туреччині військової допомоги (близько 400 млн. дол.) на невизначений термін, контроль США на турецькими збройними силами, поставок зброї і будівництво військових об'єктів [11]. Угода була наслідком так званої «доктрини Трумена» – промова президента Г. Трумена на засіданні Конгресу 12 березня 1947 р. Трумен зазначив, що Туреччина має велике стратегічне значення для західного світу, особливо на тлі поширення радянського впливу в Східній Європі. Зазначалося, що радянський тиск, під яким знаходилась Туреччина, є широкомасштабною загрозою для великого простору – від проток Босфор і Дарданелли й до Китаю. Доктрина Трумена в Туреччині віталася з великим ентузіазмом на тлі радянських територіальних претензій і була оцінена турецьким суспільством, ЗМІ та політичною елітою як сильна підтримка, надана західним світом проти Москви.

Отже, успіхи антигітлерівської коаліції у 1942–1943 рр. призвели до того, що Туреччина раз і назавжди відмовився від питання вступу у війну на боці Німеччини і країн «Осі». Але при цьому вона лишалася союзником Німеччини і країн антигітлерівської коаліції. В свою чергу Великобританія намагалася порушити нейтральний статус Туреччини і за її допомогою

здійснити вторгнення на Балкани – відкрити Балканський фронт. Й. Сталін і Ф. Д. Рузвельт були повністю згодні в цьому з У. Черчиллем, який хотів в особистій бесіді з президентом Іненю в Туреччині вирішити це питання. Черчилль вважав, що Туреччина повинна взяти участь у війні, якщо хоче бути активним суб'єктом післявоєнної перебудови. Ще в Касабланці Черчилль зауважив А. Ідену, що дуже хвилюється за Туреччину. Вона може втратити свій золотий шанс. Туреччина заявила, що не залишить спроб зберегти свій нейтралітет. Найголовнішими причинами цього була недовіра турецьких політичних кіл до Радянського Союзу, впевненість в тому, що після поразки Німеччини СРСР займе її місце в Європі. Туреччина не довіряла і союзникам, в тому числі і Великобританії. Небажання вступати у війну і різні відмови турецьких лідерів пояснювалися тим, що вони продовжували підтримувати тісні політичні відносини з Німеччиною.

Протягом травня–червня 1944 р. турки спробували зблизитися з Радянським Союзом, але безрезультатно. Головною умовою цього зближення був вступ Туреччини у війну. У зв'язку з погіршенням становища Німеччини на полях битв влітку 1944 року і посиленням тиску союзників Туреччини довелося заново переглянути свою зовнішню політику. 6 червня 1944 р. був відкритий Другий фронт, відбулася висадка військ союзників у Нормандії. 13 червня 1944 р. через британського посла союзники зажадали від Туреччини припинити всі відносини з Німеччиною. Меджліс прийняв рішення з 2 серпня – з Німеччиною і з 6 серпня – з Японією перервати політичні, економічні і дипломатичні відносини. Таким чином, зростаючим з 1930-х років німецько-турецьким відносинам прийшов кінець. Тонка дипломатія Туреччини дозволила їй в 1939–1944 роках, дотримуючись балансу, залишатися союзником Англії, а з іншого боку – залишатися в рамках турецько-німецького пакту про ненапад і зберігати нейтралітет.

З осені 1944 р. відправною точкою радянської політики щодо Туреччини була ревізія Конвенції Монтрюо по режиму Проток. Туреччина фактично залишилася наодинці з СРСР, що визначило її подальше зближення

зі США. Всю осінь 1944 р. і початок зими 1945 р. союзники добивалися приєднання Туреччини до антигітлерівської коаліції, але не змогли вмовити Анкару вступити у війну. Лише ультиматум Ялтинської конференції змусили Туреччину оголосити війну Німеччині і Японії 23 лютого 1945 р. Але Туреччина втратила свій «золотий шанс» стати суб'єктом міжнародних відносин. Туреччина була обурена таким відношенням союзників до її «дружнього нейтралітету». Міжнародний авторитет Туреччини значно знизився. Залишившись наодинці з СРСР, який почав «війну нервів», Туреччина змінює свій зовнішній курс, зближуючись зі США.

ВИНОВКИ

У ході роботи над магістерським дослідженням ми дійшли наступних висновків:

1. Розглянувши історичний доробок з теми нейтралітету Туреччини в роки Другої світової війни, виділено чотири групи робіт: турецьких, радянських, вітчизняних і російських дослідників. На думку турецьких науковців – Мехмета Гонлюбола, Ісмаїла Сойсала та інших, «турецький нейтралітет» відповідав національним інтересам і зробив значний вклад у перемогу над фашизмом – не допустив Німеччину на Близький Схід і до Перської затоки. Вони визначають його особливості як «дружнього нейтралітету». Радянська історіографія в цілому негативно відносилася до нейтралітету Туреччини, розглядаючи його як «невоюючого союзника» Німеччини. Вітчизняна історіографія з цього питання не розроблена. В той же час, у роботі І. Ф. Чернікова відзначено небажання Туреччини брати участь у війні на боці Німеччині проти Радянського Союзу. Так, прохання Німеччини до СРСР утримувати в 1939–1941 рр. Туреччину у нейтральному становищі дало можливість у повоєнній радянській історіографії пояснювати тривалий нейтралітет Туреччини в роки Другої світової війни тим, що він слугує німецьким інтересам.

Радянська історіографія розглядає нейтралітет Туреччини як реакційну політику кемалістів, що сприяла зриву радянсько-турецьких переговорів. Лише в новітній російській історіографії з'явилися роботи по аналізу особливостей турецького нейтралітету. Так, на думку Єремєєва, він характеризується спробами зберегти добрі відносини як з англійцями і французами, так і з СРСР. Він приходить до висновку, що політика нейтралітету, яку проводила Анкара в роки Другої світової війни, підірвала авторитет країни на міжнародній арені. В результаті Туреччина опинилася наодинці, що загрожувало їй повну міжнародну ізоляцію. Ця обставина, на думку Д. Є. Єремєєва, заставила шукати підтримку за океаном, тобто у США.

Крім того, поворот у бік Вашингтону дослідник пояснює жорсткою позицією Москви щодо питання про Проливи. На його думку, політика Москви призвела до серйозного погіршення радянсько-турецьких відносин, що призвело до поступового перетворення Туреччини на «антирадянський бастион» на фронті «холодної війни». Також оцінку так званому «дружньому нейтралітету» Туреччини по відношенню до Німеччини, подає В. М. Магомедханов. Разом з тим, автори виокремлюють окремі напрямки зовнішньої політики Туреччини не з позиції її національних інтересів, а з позиції союзників.

2. **Проаналізовано** еволюцію зовнішньополітичних пріоритетів турецького керівництва напередодні і у період 1932–1941 рр. Зростання у 1930-х рр. міжнародної напруги і загроза війни привели до того, що Туреччина почала вести більш обережну і збалансовану зовнішню політику, що проявилось у «турецькому нейтралітеті». Стратегічне положення Туреччини було вкрай вигідним для воюючих сторін. Туреччина контролювала протоки з Чорного моря в Середземне море. Вона розташовувалася відразу на двох континентах – Азії і Європі. На північному сході вона мала спільні кордони з СРСР і територією Закавказзя, а також контролювала перський торговий шлях. Таке вигідне територіальне положення пояснювало спроби втягнути Туреччину у війну. Політика паралельних пактів не увінчалася успіхом, однак курс турецького уряду на нейтралітет був прийнятий майбутніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Починаючи з жовтня 1939 р. і до червня 1940 р., тобто капітуляції Франції, Туреччина намагалася уникнути участі у війні. Не дивлячись на зусилля Великобританії і Франції, їм не вдалося примусити Туреччину вступити у війну. Вона маневрувала між воюючими блоками, а з успіхами Німеччини вирішила зблизитися з нею. У період з червня 1940 р. по травень 1941 Туреччина зберігала «дружній нейтралітет» як з Великобританією, так і з Німеччиною. На початку війни з СРСР Німеччина урегулювала відносини з

Туреччиною, 18 червня 1941 р. між ними було підписано угоду про дружбу і ненапад. Туреччина стала «невоюючим» союзником нацистської Німеччини.

3. Незважаючи на шантаж і тиск Німеччини, влітку і восени 1941 р. залучити Туреччину в фашистський блок не вдалося. Особливо після вступу у війну Радянського Союзу ідея збереження миру і самоусунення від війни стала лейтмотивом зовнішньої політики Туреччини. В умовах німецької агресії проти СРСР, незважаючи на існування турецько-германського пакту про дружбу і ненапад, турецький уряд зайняв нейтральну позицію. Так, з літа 1941 р. по літо 1943 р. Туреччина балансувала на межі нейтралітету, надаючи допомогу Німеччині у війні проти СРСР, сподіваючись на можливість анексії Кавказу. Визначальним моментом в політиці Туреччини тоді було прагнення поєднати сприяння Німеччині у війні проти СРСР з необхідністю забезпечити безпеку Туреччини на випадок швидкої німецької перемоги. Тому Туреччина надавала перевагу балансувати «на межі нейтралітету», але не укладати союз з Німеччиною.

4. Успіхи антигітлерівської коаліції привели до зміни зовнішньополітичних поглядів Туреччини протягом 1942–1943 рр. Після перемоги радянських військ під Сталінградом і початку звільнення Кавказу, а також з висадкою союзників в Північній Африці в листопаді 1942 р. турецький уряд відмовився від питання вступу у війну на боці фашистської Німеччини і країн «Осі». За нових обставин на фронтах Другої світової війни Великобританія продовжила зусилля на залучення Туреччини на бік союзників і спільно з США було прийнято рішення про надання Анкарі сучасних видів зброї. В цілому, аналізуючи хід подій з кінця листопада 1942 р., ми бачимо, що німецький тиск щодо втягування Туреччини в війну змінився англійсько-американо-радянським тиском з тією ж метою.

5. Розглянути відносини з країнами-союзниками по антигітлерівській коаліції у 1943–1945 рр. В цей період Великобританія намагалася порушити нейтральний статус Туреччини і за її допомогою здійснити вторгнення на Балкани – відкрити Балканський фронт. Й. Сталін і

Ф. Д. Рузвельт були повністю згодні в цьому з У. Черчиллем, який хотів в особистій бесіді з президентом Іненю в Туреччині вирішити це питання. Черчилль вважав, що Туреччина повинна взяти участь у війні, якщо хоче бути активним суб'єктом післявоєнної перебудови. Ще в Касабланці Черчилль зауважив А. Ідену, що дуже хвилюється за Туреччину. Вона може втратити свій золотий шанс. Туреччина заявила, що не залишить спроб зберегти свій нейтралітет. Найголовнішими причинами цього була недовіра турецьких політичних кіл до Радянського Союзу, впевненість в тому, що після поразки Німеччини СРСР займе її місце в Європі. Туреччина не довіряла і союзникам, в тому числі і Великобританії. Небажання вступати у війну і різні відмови турецьких лідерів пояснювалися тим, що вони продовжували підтримувати тісні політичні відносини з Німеччиною. Протягом травня–червня 1944 р. турки спробували зблизитися з Радянським Союзом, але безрезультатно. З осені 1944 р. відправною точкою радянської політики щодо Туреччини була ревізія Конвенції Монтрюо по режиму Проток. Туреччина фактично залишилася наодинці з СРСР, що визначило її подальше зближення зі США. Всю осінь 1944 р. і початок зими 1945 р. союзники добивалися приєднання Туреччини до антигітлерівської коаліції, але не змогли вмовити Анкару вступити у війну. Лише ульматум Ялтинської конференції змусили Туреччину оголосити війну Німеччині і Японії 23 лютого 1945 р. Але Туреччина втратила свій «золотий шанс» стати суб'єктом міжнародних відносин. Туреччина була обурена таким відношенням союзників до її «дружнього нейтралітету». Міжнародний авторитет Туреччини значно знизився. Залишившись наодинці з СРСР, який почав «війну нервів», Туреччина змінює свій зовнішній курс, зближуючись зі США.

6. Визначено особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни. Тонка дипломатія Туреччини дозволила їй в 1939–1944 роках, дотримуючись балансу, залишатися союзником Англії, а з іншого боку – залишатися в рамках турецько-німецького пакту про ненапад і зберігати нейтралітет. Підводячи підсумки, можна стверджувати, що турецькі правлячі

кола в більшості до останнього придержувались прогерманських поглядів і вважали, що для Туреччини буде більше вигод від співпраці з нацистською Німеччиною, особливо в перспективі приросту території за рахунок СРСР, а можливо Ірану і Іраку. Взаємодія ж з союзниками обіцяла б черговим загострення спірних питань, особливо територіальних і по Протокам – з Радянським Союзом. Однак Туреччина не відмовлялася від різної допомоги ні від Німеччини, ні від союзників, зберігаючи «нейтралітет». Це сприяло можливості проводити більш незалежну політику після закінчення війни, а також опинитися на боці переможців. Одночасно неучасть Туреччини в активних бойових діях дозволило їй закріпити нові реформи і зміни в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том IV: (1935–июнь 1941 г.) / состав. А.С. Тисминец. Москва: Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б), 1946. 646 с.
2. Внешняя политика СССР: Сборник документов. Том V: (июнь 1941 – сентябрь 1945 г.) / отв. ред. С. А. Лозовский. Москва: Высшая партийная школа при ЦК ВКП(б), 1947. 835 с.
3. Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы в двух томах. Москва: МИД СССР, 1990. 354 с.
4. Конвенція про режим проток (укр/рос). *Законодавство України. Документ 995_228, чинний, поточна редакція – Прийняття від 20.07.1936.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228 (дата звернення: 18.11.2019).
5. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. 10: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 1 января 1937 года и 21 июня 1941 года. Москва: Госполитиздат, 1955. 238 с.
6. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XII: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 3 сентября 1945 года и 31 декабря 1946 года. Москва: Госполитиздат, 1956. 200 с.
7. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 дек. 1943 г.). Москва: Политиздат, 1978. 198 с.
8. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. Т. IV.

Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Москва: Политиздат, 1984. 302 с.

9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). Москва: Политиздат, 1984. 511 с.

10. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I. Washington : United States Government Printing Office, 1960. 1062 p.

Монографії та наукові статті

11. Американо-турецкое соглашение 1947 года, 12 июля. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/4043> (дата звернення: 02.12.2019).

12. Англо-франко-турецкий договор 1939 года, 19 октября. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/3557> (дата звернення: 19.11.2019).

13. Балиев А. Мечта о «Великой Армении». *В 1945–48 гг. Сталин готовился отобрать у Турции армянские земли*. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1213799040> (дата звернення: 18.11.2019)

14. Безугольный А. Ю. Ни войны, ни мира. Положение на советско-турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны. *Военно-исторический архив*. 2003. № 5. С. 59–60.

15. Болгаро-турецкая декларация 1941 года, 17 февраля. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/3529> (дата звернення 16.11.2019).

16. Васильев А. М. Мост через Босфор. Москва : Молодая гвардия, 1979. 256 с.

17. Волков Ф. Д. Тайное становится явным: деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы Второй мировой войны. Москва : Политиздат, 1989. 367 с.
18. Волович О. О., Воротнюк М. О., Габер Є. В. Туреччина у сучасному світі : пошук нової ідентичності. Одеса : Фенікс, 2011. 408 с.
19. Галиакбарова Н. М. Англо-турецкие переговоры в Анаде (30–31 января 1943 г.). *Уральское востоковедение*. Екатеринбург, 2011. Вып. 4. С. 231–241.
20. Галиакбарова Н. М. Вопрос о Турции на Московской конференции министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 г.) *Уральское востоковедение*. Екатеринбург, 2013. Вып. 5. С. 143–155.
21. Галиакбарова Н. М. Советско-турецкие отношения в 1939–1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.15. Екатеринбург, 2006. 23 с.
22. Галиакбарова Н. М. Советско-турецкие отношения в условиях германской экспансии на Балканах (декабрь 1940 – июнь 1941 г.). *Уральское востоковедение*. Екатеринбург, 2007. Вып. 2. С. 133–143.
23. Галиакбарова Н. М. Германо-турецкий договор о ненападении 18 июня 1941 г. в работах турецких историков. *Международные отношения в XX–XXI вв.* : материалы междунар. науч. конф. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2013. С. 69–75.
24. Галиакбарова Н. М. Советско-турецкие отношения (июнь–октябрь 1940 г.). URL: http://mmj.ru/newest_history.html?&article=186&cHash=ab11e9d399 (дата звернення: 12.11.2019).
25. Ганусец А. И. Внешнеполитический курс правительства Турции в начальный период второй мировой войны. *Вестник Киевского университета*. Серия : Международные отношения и международное право. Киев, 1977. Вып. 4. С. 30–40.

26. Гасанлы Дж. П. СССР – Турция : от нейтралитета к холодной войне (1939–1953). Москва : Центр Пропаганды, 2008. 663 с.
27. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. Москва : Наука, 1983. 294 с.
28. Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. Москва : Госюриздат, 1948. 240 с.
29. Еремеев Д. Е. Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939–1990). Москва : Гуманитарий Акад. гуманитар. исслед., 2005. 217 с.
30. Кайгусуз Дж. Турецко-советские отношения в контексте международной военно-политической конфронтации (1920–1991 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Нижний Новгород, 2017. 146 с.
31. Киреев Н. Г. История Турции. XX век. Москва : ИВ РАН: Крафт+, 2010. 608 с.
32. Киреев Н. Г. Российско-турецкие отношения в контексте евразийских концепций. *Российско-турецкие отношения : история, современное состояние и перспективы*. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2003. С. 244–258.
33. Киреев Н. Г. СССР и страны Востока накануне и в годы Второй мировой войны. Советский Союз и Турция (1941–1945). Москва: Фаир, 2010. 460 с.
34. Конвенция Монтрё о статусе проливов. *Черное море – история заходов*. URL: http://blackseavisits.ru/Montreux_rus.html (дата звернения 12.11.2019).
35. Корхмазян Р. Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Потсдамской конференции руководителей трех союзных держав. URL: <http://vizantarm.am/page.php?88> (дата звернения 03.11.2019).
36. Корхмазян Р. С. Внешняя политика Турции в годы Второй мировой войны. *Проблемы истории Турции*. Москва: Наука, 1978. С.127–144.
37. Кочкин Н. В. СССР, Англия, США и «Турецкий кризис» 1945–1947 гг. *Новая и новейшая история*. 2002. № 3. С. 58–77.

38. Лавров Н. М. Турция в 1918–1956 годах. Москва : Наука, 1956. 56 с.
39. Магомедханов В. М. Нацистская Германия, турецкий «нейтралитет» и «курдские» интриги германской разведки. *Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2014. № 10 (48). С. 138–143.
40. Миллер. А. Ф. Краткая история Турции. Москва: Госполитиздат, 1948. 303 с.
41. Моисеев П. П. Российско-турецкие отношения в период 1920–1939 гг. : анализ научных публикаций с позиции нового мышления. *Российско-турецкие отношения : история, современное состояние и перспективы*. Москва : Ин-т востоковедения РАН, 2003. С. 120–128.
42. Моисеев П. П., Розалиев Ю. Н. К истории советско-турецких отношений. М. Гос. изд-во полит. лит-ры, 1958. 83 с.
43. Нионское соглашение 1937 года, 14 сентября. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/3606> (дата звернения: 12.11.2019).
44. Новичев А. Д. Турция. Краткая история. Москва : Наука, 1965. 124 с.
45. Оришев А. Б. Иран, август 1941-го. *Азия и Африка сегодня*. 2005. № 7. С. 51–57.
46. Поцхверия Б. М. Некоторые аспекты внешней политики Турции. Ближний Восток и современность. Москва, 2000. Вып. 9. С. 333–342.
47. Поцхверия Б. М. Советско-турецкие отношения и проблема Проливов, в годы второй мировой войны и в послевоенные десятилетия. *Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)*. Москва : Международные отношения, 1999. С. 335–484.
48. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после Второй мировой войны. Москва: Наука, 1976. 314 с.
49. Речь Г. Трумэна на заседании Конгресса 12 марта 1947 г. «Доктрина Трумэна». URL: <http://www.coldwar.ru/truman/doctrine.php> (дата звернения: 12.10.2019).

50. Ржешевский О. А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941–1945. Москва : Наука, 2004 564 с.
51. Саадабадский пакт 1937 года, 8 июля. URL: <http://doc20vek.ru/node/3573> (дата звернения: 11.11.2019).
52. Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе. Москва : Гуманитарий, 2002. 600 с.
53. Сидоров А. Ю., Клеймёнова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2008. 640 с.
54. Системная история международных отношений в двух томах / Под ред. А. Д. Богатурова. Том первый. События 1918–1945 годов. Москва : Культурная революция, 2006. 480 с.
55. Смольняк И. В. Отношение США к внешнеполитической активности Турции в 1939–1941 годов. *Вестник Пермского университета*. 2013. Вып. 3(23). С. 207–217.
56. Смольняк И. В. Политика США в отношении Турции в 1939–1945 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Екатеринбург, 2013. 26 с.
57. Смольняк И. В. Турция во внешнеполитических конструкциях США и СССР во время Второй мировой войны и первые послевоенные годы. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2016. № 3. С. 13–24.
58. Смольняк И. В. У истоков политики Сдерживания: Черноморские проливы как фактор напряжённости внутри Большой тройки на завершающем этапе Второй мировой войны. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2015. № 8. С. 48–57.
59. СССР и Турция. 1917–1979 / Отв. ред. М. Гасратян, П. Моисеев. Москва : Наука, 1981. 320 с.
60. Франко-турецкая декларация 1939 года, 23 июня. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/3580> (дата звернения: 09.11. 2019).
61. Франко-турецкий договор 1938 года, 4 июля. *Документы XX века*. URL: <http://doc20vek.ru/node/3580> (дата звернения: 09.11. 2019).

62. Халілева Д. Р. Формування геополітичних кодів політики Росії у взаємодії з Туреччиною (радянський період). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія. 2013. Т. 24 (65). № 3. С. 353–366.
63. Чевтаев А. Г. Политика Великобритании в Средиземноморье в годы второй мировой войны (1939–1943 гг.). Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1988. 256 с.
64. Черников И. Ф. В интересах мира и добрососедства: советско-турецкие отношения в 1935–1970 гг. Киев : Наукова думка, 1977. 198 с.
65. Шамшутдинов А. М. Турецкая Республика: краткий очерк истории. 1923–1961. Москва: Из-во восточной лит-ры, 1962. 96 с.
66. Юнгблюд В. Т. Внешнеполитическая мысль США 1939–1945 годов. Киров : Изд-во ВГПУ, 1998. 360 с.
67. Athanassopoulou E. Turkey-Anglo-American security interests, 1945–1952: the first enlargement of NATO. London : Frank Cass Publishers, 1999. 274 p.
68. Aydin M. Turkish Foreign Policy at the End of the Cold War; Roots and Dynamics. *Turkish Yearbook of International Relations*. 2005. Vol. XXXVI. P. 1–36.
69. Bilgin M. Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era. London–New-York : Tauris Academic Studies, 2008. 323 p.
70. Gönlübol M. Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919–1990. Ankara : Siyasal Kitabevi, 1993. 133 s.
71. Kürkçüoğlu O. Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna karşı Politikası (1945–1970). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1972. 210 p.
72. Larraby S., I. Lesser. Turkish foreign policy in an Age of Uncertainty. Santa-Monica (Ca): RAND, 2003. 239 p.
73. Oran B. Türk Dış Politikası Cilt 1. İstanbul : İletişim Yayınları, 2012. 900 p.

74. Soysal İ. Tarihçeleri ve Açıklamalarıile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. 1. cilt (1920– 1945). Ankara : TTK Yayınlar, 1989. 704 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конвенція

про режим проток (20.07.1936)

(Дата набуття чинності для України: 03.04.1992)

Його Величність Король Болгар, Президент Французької Республіки, Його Величність Король Великої Британії, Ірландії і Британських Домініонів за морями, Імператор Індії, Його Величність Король Еллінів, Його Величність Імператор Японії, Його Величність Король Румунії, Президент Турецької Республіки, Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Його Величність Король Югославії; натхненні бажанням впорядкувати прохід і судноплавство у Протоках Дарданелли, Мармуровому морі та Босфорі, які охоплюються загальним визначенням «Протоки», таким чином, щоб у межах безпеки Туреччини і безпеки прибережних держав у Чорному морі захистити принцип, закріплений статтею 23 Мирного договору, підписаного у Лозанні 24 липня 1923 року; вирішили замінити цією Конвенцією Конвенцію, підписану у Лозанні 24 липня 1923 року, і призначили своїми Повноважними представниками:

– Його Величність Король Болгар: д-ра Ніколаса Ніколаєва, Уповноваженого міністра, Генерального секретаря Міністерства закордонних справ та культів; п. П'єра Нейкова, Уповноваженого міністра, начальника управління політичних відносин Міністерства закордонних справ та культів;

– Президент Французької Республіки: п. Поля Бонкура, сенатора, постійного представника Франції у Лізі Націй, колишнього Голову Ради, колишнього Міністра закордонних справ, кавалера ордена Почесного легіону та хреста «За бойові заслуги»; п. Анрі Понсо, Надзвичайного і

Повноважного Посла Французької Республіки в Ангорі, кавалера ордена Почесного легіону;

– Його Величність Король Великої Британії, Ірландії та Британських Домініонів за морями, Імператор Індії: Від Великої Британії та Північної Ірландії та всіх частин Британської Імперії, які не є окремими членами Ліги Націй: Високоповажного Лорда Стенлі, члена Таємної ради, члена Ради, депутата Парламенту, Парламентського секретаря Адміралтейства;

– Від Австралійського Союзу: Високоповажного Стенлі Мельбурна Брюса, кавалера ордена Кавалерів пошани, члена Ради, Верховного комісара Австралії у Лондоні;

– Його Величність Король Еллінів: п. Ніколаса Політіса, Надзвичайного Посланника та Уповноваженого міністра Греції у Парижі, колишнього Міністра закордонних справ; п. Рауля Бібіка Розетті, Постійного представника Греції у Лізі Націй;

– Його Величність Імператор Японії: п. Наотаке Сато, Джусаммі, кавалера ордена Сонця, що сходить, Надзвичайного і Повноважного Посла у Парижі; п. Масса-акі Хотта, Джушіі, кавалера ордена Сонця, що сходить, другого ступеня, Надзвичайного посланника і Уповноваженого міністра у Берні;

– Його Величність Король Румунії: п. Ніколаса Тітулеско, Міністра, Державного секретаря Міністерства закордонних справ; п. Константіна Концеско, Уповноваженого міністра, Представника Румунії у Європейській та Міжнародній Дунайській комісіях; п. Веспасієна Пелла, Надзвичайного посланника і Уповноваженого міністра у Гаазі;

– Президент Турецької Республіки: д-ра Русту Араса, Міністра закордонних справ, Представника Смірни; п. Суада Даваза, Надзвичайного і Повноважного Посла Турецької Республіки у Парижі; п. Нумана Менеменчіоглу, Посла Туреччини, Генерального секретаря Міністерства закордонних справ; п. Асіма Гундуза, генерала, командувача Армійським корпусом, заступника Голови Генерального штабу; п. Некмеддіна Садака,

Постійного представника Туреччини у Лізі Націй, Представника Сіваса, доповідача Комітету закордонних справ;

– Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік: п. Максима Літвінова, члена Центрального виконавчого комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Народного комісара закордонних справ;

– Його Величність Король Югославії: п. Івана Субботіча, Постійного представника Королівства Югославія у Лізі Націй;

які після пред'явлення своїх належним чином оформлених повноважень домовились про такі положення:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони визнають і підтверджують принцип права свободи проходу і судноплавства у Протоках.

Здійснення цього права відтепер регулюватиметься положеннями цієї Конвенції.

Розділ I

ТОРГОВЕЛЬНІ СУДНА

Стаття 2

У мирний час торговельні судна користуватимуться правом повної свободи проходу і судноплавства у Протоках вдень і вночі, під будь-яким прапором і з будь-яким вантажем, без жодних формальностей, крім передбачених нижче у статті 3. Жодні мита або збори, інші за ті, стягнення яких передбачено у Додатку I до цієї Конвенції, не стягуватимуться турецькою владою з цих суден під час їхнього транзитного проходу без зупинки в одному з портів Проток.

Для полегшення стягнення цих мит або зборів торговельні судна, які прямують через Протоки, повинні повідомляти посадовим особам станцій, зазначених у статті 3, свою назву, національність, тоннаж, місце призначення і порт останньої зупинки (відправлення).

Лоцманське проведення і користування буксирними суднами залишаються необов'язковими.

Стаття 3

Усі судна, які входять у Протоки з Егейського або Чорного морів, повинні зупинитись біля санітарної станції при вході у Протоки з метою проходження санітарного огляду, передбаченого турецьким законодавством у рамках міжнародних санітарних правил. Цей огляд щодо суден, які мають чистий санітарний патент, або таких, що пред'явили санітарну декларацію, яка посвідчує, що вони не підпадають під дію положень другого абзацу цієї статті, відбуватиметься як удень, так і вночі з максимально можливою швидкістю. Згадані вище судна не зобов'язані зупинятись у будь-якому іншому пункті під час свого проходу через Протоки.

Судна, на борту яких мають місце випадки чуми, холери, жовтої лихоманки, висипного тифу або віспи або мали місце за останні сім днів, а також судна, які залишили заражений порт протягом менш ніж п'яти діб, зобов'язані зупинятись біля санітарних станцій, зазначених у попередньому абзаці, для прийняття на борт санітарних наглядачів, яких може направити турецька влада. У зв'язку з направленням санітарних наглядачів не стягуватимуться жодні мита або збори; такі наглядачі будуть висаджені на санітарній станції при виході з Проток.

Стаття 4

Під час війни, коли Туреччина не є воюючою стороною, торговельні судна під будь-яким прапором і з будь-яким вантажем користуватимуться правом свободи проходу і судноплавства у Протоках на умовах, передбачених у статтях 2 і 3.

Лоцманське проведення та користування буксирними суднами залишаються необов'язковими.

Стаття 5

Під час війни, коли Туреччина є воюючою стороною, торговельні судна, які не належать державі, яка знаходиться у стані війни з Туреччиною,

користуватимуться правом свободи проходу і судноплавства у Протоках за умови, що ці судна жодним чином не надають сприяння противнику.

Ці судна входитимуть у Протоки вдень. Їхній прохід здійснюватиметься шляхом, який у кожному окремому випадку визначатиметься турецькою владою.

Стаття 6

У разі, якщо Туреччина вважає, що їй загрожує безпосередня небезпека війни, положення статті 2 тим не менше продовжуватимуть застосовуватись, однак, з дотриманням того, що судна повинні заходити у Протоки вдень і що прохід повинен здійснюватись шляхом, який у кожному окремому випадку визначатиметься турецькою владою.

Лоцманське проведення, у цьому разі, може бути зроблене обов'язковим, але воно буде безкоштовним.

Стаття 7

Термін «торговельні судна» застосовується до всіх суден, які не передбачені розділом II цієї Конвенції.

Розділ II

ВІЙСЬКОВІ СУДНА

Стаття 8

Для цілей цієї Конвенції визначеннями військових суден та їхніх характеристик, а також обчислення тоннажу, є визначення, викладені у Додатку II до цієї Конвенції.

Стаття 9

Щодо допоміжних суден військового флоту, спеціально пристосованих для перевезення рідкого або нерідкого палива, не підлягають виконанню положення статті 13 щодо повідомлення. Такі судна також не враховуються при обчисленні тоннажу, який підлягає обмеженню згідно зі статтями 14 і 18, за умови, що такі судна проходять через Протоки поодиночі. Проте вони продовжують прирівнюватись до військових кораблів для цілей інших положень, які регулюють прохід.

Допоміжні судна, зазначені у попередньому абзаці, мають право користуватись згаданим вище винятковим статусом, лише якщо їхнє озброєння складається з: для використання проти плаваючих цілей - не більш ніж двох гармат максимального калібру 105 мм; для використання проти повітряних цілей - не більш ніж двох гармат максимального калібру 75 мм.

Стаття 10

У мирний час легкі надводні кораблі, невеликі бойові судна та допоміжні судна, незалежно від того, чи належать вони прибережним державам Чорного моря або неприбережним державам, незалежно від їхнього прапору, користуватимуться правом свободи проходу через Протоки, без будь-яких мит або зборів, за умови, що такий прохід здійснюватиметься вдень на умовах, передбачених у статті 13 і наступних після неї.

Стаття 11

Прибережні держави Чорного моря можуть проводити Протоками свої лінійні судна, тоннаж яких перевищує тоннаж, передбачений у першому абзаці статті 14, за умови, що ці судна прямують через Протоки поодиночі та ескортуються не більш ніж двома есмінцями.

Стаття 12

Прибережні держави Чорного моря мають право проводити Протоками, з метою повернення на їхню базу, свої підводні човни, побудовані або куплені за межами Чорного моря, якщо Туреччину було завчасно повідомлено про закладення або купівлю таких підводних човнів.

Підводні човни, які належать згаданим державам, також мають право проходити через Протоки для ремонту на верфях, розташованих за межами Чорного моря, за умови, що точна інформація з цього приводу буде передана Туреччині.

У будь-якому разі згадані підводні човни повинні плавати вдень і до того ж на поверхні та проходити через Протоки поодиночі.

Стаття 13

Для проходження Проток військовими суднами Турецькому Уряду повинно бути надіслане попереднє повідомлення по дипломатичних каналах. Звичайний термін повідомлення становить вісім днів, але бажано, щоб для неприбережних держав він був подовжений до п'ятнадцяти днів. У такому повідомленні зазначатиметься місце призначення, назва, тип і кількість кораблів, а також дата проходу у первісному напрямку і, у відповідних випадках, дата повернення. Про будь-яку зміну дати повинно бути повідомлено за три дні.

Вхід у Протоки у первісному напрямку здійснюватиметься протягом п'ятиденного періоду з дня, зазначеного у початковому повідомленні. Після закінчення цього періоду повинно бути надане нове повідомлення на тих самих умовах, які застосовуються щодо початкового повідомлення.

Під час проходу командир морського загону, не будучи зобов'язаним зупинятись, повідомить сигнальній станції, розташованій при вході у Дарданелли або Босфор, точний склад загону, який знаходиться під його командуванням.

Стаття 14

Загальний максимальний тоннаж усіх суден іноземних морських загонів, які можуть знаходитись у стані транзитного проходу через Протоки, не повинен перевищувати 15000 тонн за винятком випадків, передбачених у статті 11 та у Додатку III до цієї Конвенції.

Проте загони, зазначені у попередньому абзаці, не повинні складатись з більш ніж дев'яти суден.

До цього тоннажу не включатимуться судна, які належать прибережним державам Чорного моря або неприбережним державам та здійснюють візит до одного з портів Проток згідно з положеннями статті 17.

До цього тоннажу також не будуть включені військові судна, які зазнали аварії під час проходу через Протоки; такі судна будуть зобов'язані під час ремонту дотримуватись будь-яких особливих правил безпеки, встановлених Туреччиною.

Стаття 15

Військові судна, які здійснюють транзитний прохід через Протоки, не можуть у жодному разі використовувати повітряні судна, які можуть на них знаходитись.

Стаття 16

Військові судна, які здійснюють транзитний прохід через Протоки, за винятком випадків аварії або небезпеки на морі, не повинні залишатись у Протоках протягом більшого часу, ніж їм необхідно для здійснення проходу.

Стаття 17

Ніщо у положеннях попередніх статей не перешкоджає морському заgonу будь-якого тоннажу або складу нанести на запрошення Турецького Уряду короткочасний візит ввічливості до будь-якого порту у Протоках. Будь-який такий загін повинен залишити Протоки тим самим шляхом, яким він увійшов у Протоки, якщо тільки він не відповідає умовам, які вимагаються для транзитного проходу через Протоки згідно з положеннями статей 10, 14 і 18.

Стаття 18

1. Загальний тоннаж, який неприбережні держави можуть мати у Чорному морі у мирний час, обмежується таким чином:

а) за винятком випадку, передбаченого у пункті б) нижче, загальний тоннаж згаданих держав не повинен перевищувати 30000 тонн;

б) у разі, якщо у будь-який час тоннаж найсильнішого флоту у Чорному морі перевищить щонайменше на 10000 тонн тоннаж найсильнішого флоту у цьому морі на дату підписання цієї Конвенції, то загальний тоннаж у 30000 тонн, передбачений у пункті а), буде збільшений настільки ж, аж до максимального показника у 45000 тонн. З цією метою кожна прибережна держава 1 січня і 1 липня кожного року повідомлятиме Турецькому Уряду, згідно з Додатком IV до цієї Конвенції, загальний тоннаж свого флоту у Чорному морі, а Турецький Уряд передаватиме ці дані іншим Високим Договірним Сторонам, а також Генеральному секретарю Ліги Націй;

с) тоннаж, який будь-яка з неприбережних держав може мати у Чорному морі, буде обмежений двома третинами загального тоннажу, передбаченого у пунктах а) і b) вище;

d) проте у разі, якщо одна або декілька неприбережних держав бажають направити до Чорного моря морські зағони для гуманітарних цілей, ці зағони, які у будь-якому разі не повинні перевищувати загалом 8000 тонн, будуть допущені до входу у Чорне море без направлення повідомлення, передбаченого у статті 13 цієї Конвенції, за умови отримання дозволу від Турецького Уряду, за таких обставин: якщо показник загального тоннажу, передбачений вище у пунктах а) і b), не був досягнутий і не буде перевищений за рахунок зағонів, відправлення яких запитується, Турецький Уряд якнайскоріше після отримання направленого йому запиту надає дозвіл; якщо згаданий показник вже був досягнутий або буде перевищений за рахунок зағонів, відправлення яких запитується, Турецький Уряд негайно інформує інші прибережні держави Чорного моря про запит щодо надання дозволу, та якщо згадані держави протягом двадцяти чотирьох годин після отримання такої інформації не висунуть заперечень, Турецький Уряд, щонайпізніше протягом сорока восьми годин, повідомить заінтересовані держави про відповідь, яку він вирішив надати на запит.

Будь-який наступний вхід у Чорне море морських зағонів неприбережних держав здійснюватиметься лише у наявних рамках загального тоннажу, передбаченого у пунктах а) і b) вище.

2. Якою б не була мета їхнього перебування у Чорному морі, військові судна неприбережних держав не можуть залишатись там більше двадцяти одного дня.

Стаття 19

Під час війни, коли Туреччина не є воюючою стороною, військові кораблі користуватимуться правом повної свободи проходу і судноплавства у Протоках на тих самих умовах, які зазначені у статтях 10-18.

Проте військові судна воюючих держав не мають права проходити через Протоки, за винятком випадків, які виникають із застосування статті 25 цієї Конвенції, а також у разі надання допомоги державі, яка є жертвою агресії, у силу договору про взаємну допомогу, який є обов'язковим для Туреччини, укладеного у рамках Статуту Ліги Націй, зареєстрованого й опублікованого згідно з положеннями статті 18 цього Статуту.

У виняткових випадках, передбачених у попередньому абзаці, не застосовуються обмеження, зазначені у статтях 10-18 цієї Конвенції.

Незважаючи на заборону проходу, передбачену вище у другому абзаці, військові судна воюючих держав, як прибережних, так і неприбережних, відділені від своїх баз, можуть повернутись на ці бази.

Військовим суднам воюючих держав забороняється проводити будь-якого роду захоплення, здійснювати право відвідання й огляду і вчиняти будь-які ворожі дії у Протоках.

Стаття 20

Під час війни, коли Туреччина є воюючою стороною, положення статей 10-18 не застосовуються; прохід військових кораблів здійснюється виключно на розсуд Турецького Уряду.

Стаття 21

У разі, якщо Туреччина вважає, що їй загрожує безпосередня небезпека війни, вона має право застосовувати положення статті 20 цієї Конвенції.

Судна, які пройшли через Протоки до того, як Туреччина використала можливості, надані їй згідно з попереднім абзацом, та виявились таким чином відділеними від їхніх баз, можуть повернутись на ці бази. Проте мається на увазі, що Туреччина може не дозволити скористатись цим правом військовим суднам держави, позиція якої призвела до застосування цієї статті.

Якщо Турецький Уряд використовує можливості, надані йому згідно з першим абзацом цієї статті, він направляє повідомлення про це Високим Договірним Сторонам, а також Генеральному секретарю Ліги Націй.

Якщо Рада Ліги Націй більшістю у дві третини голосів вирішить, що заходи, вжиті таким чином Туреччиною, необґрунтовані і якщо такою буде думка більшості Високих Договірних Сторін, які підписали цю Конвенцію, Турецький Уряд зобов'язується припинити вжиття цих заходів, а також будь-яких інших, які могли бути вжиті згідно зі статтею 6 цієї Конвенції.

Стаття 22

Військові судна, на борту яких мають місце випадки чуми, холери, жовтої лихоманки, висипного тифу або віспи або мали місце за останні сім днів, а також судна, які залишили заражений порт протягом менш ніж п'яти днів, повинні проходити Протоки у карантині та вживати за допомогою засобів, наявних на борту, необхідних профілактичних заходів для запобігання будь-якій можливості зараження Проток.

Розділ III

ПОВІТРЯНІ СУДНА

Стаття 23

Для забезпечення проходу цивільних повітряних суден між Середземним морем і Чорним морем Турецький Уряд зазначатиме, поза забороненими зонами, які можуть бути визначені у Протоках, повітряні маршрути, призначені для цих цілей. Цивільні повітряні судна можуть використовувати ці шляхи, надсилаючи Турецькому Уряду щодо нерегулярних повітряних рейсів повідомлення за три дні, а щодо регулярних повітряних рейсів - загальне повідомлення про дати проходу.

Крім того, незважаючи на ремілітаризацію Проток, Турецький Уряд зобов'язується забезпечити необхідні умови для безпечного проходу цивільних повітряних суден, які отримали дозвіл згідно з авіаційними приписами, чинними у Туреччині, на проліт над турецькою територією між Європою й Азією. Періодично зазначатиметься шлях, яким мають прямувати у зоні Проток повітряні судна, які отримали дозвіл.

Розділ IV

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 24

Функції Міжнародної комісії, утвореної відповідно до Конвенції про режим Проток від 24 липня 1923 року, передаються Турецькому Уряду.

Турецький Уряд зобов'язується збирати статистичні дані та надавати інформацію щодо застосування статей 11, 12, 14 і 18 цієї Конвенції.

Він здійснюватиме нагляд за виконанням усіх положень цієї Конвенції, що стосуються проходу військових суден через Протоки.

Як тільки йому буде повідомлено про намічений прохід через Протоки іноземного морського загону, Турецький Уряд повідомить представникам Високих Договірних Сторін в Ангорі склад цього загону, його тоннаж, визначену дату його входу у Протоки і, якщо необхідно, ймовірну дату його повернення.

Турецький Уряд надсилатиме Генеральному секретарю Ліги Націй, а також Високим Договірним Сторонам щорічну доповідь, в якій зазначатимуться деталі руху іноземних військових суден через Протоки і наводитиметься вся інформація, яка може бути корисною для торгівлі, судноплавства і повітряного руху, положення щодо яких містяться у цій Конвенції.

Стаття 25

Ніщо у цій Конвенції не завдає шкоди правам і зобов'язанням, які випливають зі Статуту Ліги Націй для Туреччини або будь-якої іншої Високої Договірної Сторони, яка є членом Ліги Націй.

Розділ V

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 26

Ця Конвенція буде ратифікована у найкоротші терміни.

Ратифікаційні грамоти будуть здані на зберігання до архівів Уряду Французької Республіки у Парижі.

Японський Уряд має право повідомити Уряд Французької Республіки через свого дипломатичного представника у Парижі, що ратифікація

відбулася; у цьому разі він повинен якомога швидше здати на зберігання ратифікаційну грамоту.

Протокол про здачу на зберігання ратифікаційних грамот буде оформлений, як тільки будуть здані на зберігання шість ратифікаційних грамот, включаючи грамоту Туреччини. Для цих цілей повідомлення, передбачене у попередньому абзаці, еквівалентне здачі на зберігання ратифікаційної грамоти.

Ця Конвенція набуде чинності з дати згаданого протоколу.

Французький Уряд направить усім Високим Договірним Сторонам завірену копію протоколу, передбаченого у попередньому абзаці, і протоколів про здачу на зберігання наступних ратифікаційних грамот.

Стаття 27

З дня набуття чинності ця Конвенція буде відкрита для приєднання будь-якої держави, яка підписала Лозанський мирний договір від 24 липня 1923 року.

Уряд Французької Республіки буде повідомлений по дипломатичних каналах про будь-яке приєднання, а він, у свою чергу, повідомить про це усі Високі Договірні Сторони.

Приєднання набуде чинності з дати повідомлення, направленою Французькому Уряду.

Стаття 28

Ця Конвенція залишатиметься чинною протягом двадцятирічного періоду з дати набуття нею чинності.

Однак принцип права свободи проходу та судноплавства, проголошений у статті 1 цієї Конвенції, матиме необмежений термін дії.

Якщо за два роки до закінчення зазначеного двадцятирічного періоду жодна з Високих Договірних Сторін не направить Французькому Уряду повідомлення про денонсацію, ця Конвенція залишатиметься чинною до того часу, доки закінчаться два роки після направлення такого повідомлення. Будь-

яке таке повідомлення буде направлено Французьким Урядом Високим Договірним Сторонам.

У разі денонсації цієї Конвенції згідно з положеннями цієї статті Високі Договірні Сторони домовляються направити своїх представників на конференцію для цілей укладення нової Конвенції.

Стаття 29

Після закінчення кожного п'ятирічного періоду, починаючи з дати набуття чинності цією Конвенцією, кожна з Високих Договірних Сторін має право подати пропозицію про внесення змін до одного або декількох положень цієї Конвенції.

Для того щоб бути дійсним, прохання про перегляд, подане однією з Високих Договірних Сторін, повинно бути підтримано однією іншою Високою Договірною Стороною, якщо йдеться про внесення змін до статті 14 або 18, і, якщо йдеться про внесення змін до будь-якої іншої статті, - двома іншими Високими Договірними Сторонами.

Про будь-яке прохання про перегляд, підтримане таким чином, повинні бути повідомлені всі Високі Договірні Сторони за три місяці до закінчення поточного п'ятирічного періоду. Це повідомлення повинно містити деталі запропонованих змін та причини їхнього внесення.

Якщо неможливо досягти згоди щодо цих пропозицій по дипломатичних каналах, Високі Договірні Сторони домовляються направити своїх представників на конференцію, яка буде скликана з цією метою.

Така конференція має право приймати рішення лише одностайно, за винятком випадків перегляду, який стосується статей 14 та 18, для яких буде достатньо більшості у три чверті Високих Договірних Сторін.

Згадана більшість включає три чверті Високих Договірних Сторін, які є прибережними державами Чорного моря, у тому числі Туреччину.

На засвідчення чого вищеназвані Повноважні представники підписали цю Конвенцію.

Вчинено у Монтьрьо, 20 липня 1936 року, в одинадцяти примірниках, з яких перший, що має печатки Повноважних представників, буде зданий на зберігання до архівів Уряду Французької Республіки, а інші були передані державам, які підписали цю Конвенцію.

(печатка) Н. П. Ніколаєв

(печатка) П'єр Нейков

(печатка) Ж. Поль-Бонкур

(печатка) А. Понсо

(печатка) Стенлі

(печатка) С. М. Брюс

(печатка) Н. Політіс

(печатка) Рауль Бібіка Розетті

Нижчепідписані Повноважні представники Японії заявляють від імені свого Уряду, що положення цієї Конвенції жодним чином не змінюють позицію Японії як держави, яка не є членом Ліги Націй, як стосовно Статуту Ліги Націй, так і стосовно договорів про взаємну допомогу, укладених у рамках згаданого Статуту, і що Японія, зокрема, залишає за собою повну свободу тлумачення положень статей 19 та 25 у тому, що стосується згаданого Статуту і договорів.

(печатка) Н. Сато

(печатка) Маса-акі Хотта

(печатка) Н. Тітулеско

(печатка) Конс. Концеско

(печатка) В. В. Пелла

(печатка) Д-р Р. Арас

(печатка) Суад Даваз

(печатка) Н. Менеменчіоглу

(печатка) Асім Гундуз

(печатка) Н. Садак

(печатка) Максим Літвінов

(печатка) Д-р І. В. Субботіч

Додаток І

1. Митами та зборами, які можуть стягуватись згідно зі статтею 2 цієї Конвенції, є ті, які зазначені у нижченаведеній таблиці. Будь-які скорочення сум цих мит та зборів, які можуть бути запроваджені Турецьким Урядом, застосовуватимуться незалежно від прапора судна.

Розмір мита або збору, які стягуються з кожної тонни чистого реєстрового тоннажу

Характер наданої послуги	Золоті	франки
а) Санітарний контроль	0,075	
б) Маяки, освітлені буї, буї, що огороджують фарватер:		
до 800 тонн	0,42	
більше 800 тонн	0,21	
в) Рятувальна служба, включаючи рятувальні човни,	0,10	
пости по наданню допомоги з берега, туманні сирени,		
радіомаяки, а також освітлені буї, які охоплюються п. б), та інше подібне устаткування		

2. Мита і збори, визначені у таблиці, яка додається до пункту 1 цього Додатка, застосовуються до проходу через Протоки в обидва кінці (тобто до проходу з Егейського моря до Чорного моря та у зворотному напрямку до Егейського моря або до проходу через Протоки з Чорного моря до Егейського моря та у зворотному напрямку до Чорного моря). Проте якщо торговельне судно знову входить у Протоки з метою повернення до Егейського або Чорного моря, залежно від випадку, більш ніж через шість місяців після дати

входу у Протоки у первісному напрямку, таке судно, незалежно від прапора, може бути закликано сплатити мита і збори вдруге.

3. Якщо під час проходу у первісному напрямку торговельне судно заявляє, що воно не планує повертатись, воно зобов'язане сплатити лише половину тарифу мит та зборів, зазначених в абзацах b) і c) пункту 1 цього Додатка.

4. Мита і збори, визначені у таблиці, яка додається до пункту 1 цього Додатка, суми яких не повинні бути більшими за ті, які є необхідними для покриття витрат, пов'язаних з наданням відповідних послуг та створенням розумного резервного фонду або оборотного фонду, збільшуватимуться або до них додаватимуться нові лише відповідно до положень статті 29 цієї Конвенції. Вони сплачуватимуться у золотих франках або у турецькій валюті за обмінним курсом, чинним на день здійснення платежу.

5. Торговельні судна можуть бути зобов'язані сплачувати мита і збори за необов'язкові послуги, наприклад лоцманське проведення і користування буксирними суднами, якщо будь-яка така послуга була належним чином надана турецькою владою на вимогу агента або капітана цього судна. Турецький Уряд час від часу публікуватиме тарифи мит та зборів, які стягуватимуться за такі необов'язкові послуги.

6. Ці тарифи не будуть збільшені у разі, якщо ці послуги будуть проголошені обов'язковими у порядку застосування статті 5.

Додаток II

А. Стандартна водотоннажність

1. Стандартною водотоннажністю надводного судна є водотоннажність укомплектованого судна з його повним екіпажем, машинами і оснащенням, готового до виходу у море, що має все озброєння і бойові припаси, обладнання, спорядження, припаси, прісну воду для екіпажу, різні запаси та інструменти будь-якого роду, які воно повинно мати у військовий час, але без палива та запасної живильної води на борту.

2. Стандартною водотоннажністю підводного човна є надводна водотоннажність укомплектованого судна (не включаючи воду за межами міцного корпусу) з повним екіпажем, машинами і оснащенням, готового до виходу у море, що має все озброєння і бойові припаси, обладнання, спорядження, припаси для екіпажу, різні запаси та інструменти будь-якого роду, які воно повинне мати у військовий час, але без палива, мастила, прісної води або баластної води будь-якого роду на борту.

3. Слово «тонна» у всіх випадках, крім виразу «метрична тонна», означає тонну у 1016 кг (2240 фунтів).

В. Класи

1. Лінійними кораблями є надводні військові кораблі, які відносяться до одного з таких підкласів:

а) надводні військові кораблі, інші за авіаносці, допоміжні судна або лінійні кораблі підкласу б), стандартна водотоннажність яких перевищує 10000 тонн (10160 метричних тонн) або які мають гармати калібру більше 203 міліметрів (8 дюймів);

б) надводні військові кораблі, інші за авіаносці, стандартна водотоннажність яких не перевищує 8000 тонн (8,128 метричних тонн) і які мають гармати калібру більше 203 міліметрів (8 дюймів).

2. Авіаносцями є надводні військові кораблі, які, незалежно від їхньої водотоннажності, призначені або обладнані переважно для цілей перевезення та експлуатації на морі повітряних суден. Якщо військове судно не призначене або обладнане переважно для цілей перевезення та експлуатації на морі повітряних суден, то обладнання на цьому судні палуби для посадки або зльоту не призведе до включення судна до класу авіаносців.

Клас авіаносців поділяється на два підкласи, а саме:

а) судна, які мають злітно-посадочну палубу, з якої повітряні судна можуть злітати або на яку вони можуть сідати;

б) судна, які не мають злітно-посадочної палуби, описаної вище у підпункті а).

3. Легкими надводними суднами є військові надводні кораблі, інші за авіаносці, невеликі бойові судна або допоміжні кораблі, стандартна водотоннажність яких перевищує 100 тонн (102 метричні тонни) і не перевищує 10000 тонн (10160 метричних тонн) і які не мають гармати калібру більше 203 міліметрів (8 дюймів).

Клас легких надводних суден поділяється на три підкласи, а саме:

- а) судна, які мають гармату калібру більше 155 міліметрів (6,1 дюйма);
- б) судна, які не мають гармати калібру більше 155 міліметрів (6,1 дюйма) і стандартна водотоннажність яких перевищує 3000 тонн (3048 метричних тонн);
- в) судна, які не мають гармати калібру більше 155 міліметрів (6,1 дюйма) і стандартна водотоннажність яких не перевищує 3000 тонн (3048 метричних тонн).

4. Підводними човнами є всі кораблі, призначені для плавання під поверхнею моря.

5. Невеликими бойовими суднами є надводні бойові судна, інші за допоміжні судна, стандартна водотоннажність яких перевищує 100 тонн (102 метричні тонни) і не перевищує 2000 тонн (2032 метричні тонни) і які не відповідають жодній з таких особливостей:

- а) мають на озброєнні гармату калібру більше 155 міліметрів (6,1 дюйма);
- б) призначені або обладнані для запуску торпед;
- в) призначені для досягнення швидкості ходу, яка перевищує двадцять вузлів.

6. Допоміжними суднами є надводні судна, які входять до складу військового флоту, стандартна водотоннажність яких перевищує 100 тонн (102 метричні тонни), які звичайно використовуються для потреб флоту, або перевезення військ, або для будь-якого іншого призначення, ніж бойові судна, та які спеціально не побудовані як бойові судна, за умови, що вони не відповідають жодній з таких особливостей:

- a) мають на озброєнні гармату калібру більше 155 міліметрів (6,1 дюйма);
- b) мають на озброєнні більше восьми гармат калібру більше 76 міліметрів (3 дюйми);
- c) призначені або обладнані для запуску торпед;
- d) призначені для захисту броньованими плитами;
- e) призначені для досягнення швидкості ходу, яка перевищує двадцять вісім вузлів;
- f) призначені або обладнані головним чином для експлуатації на морі повітряних суден;
- g) мають більше двох апаратів для запуску повітряних суден.

С. Застарілі судна

Судна таких класів і підкласів розглядатимуться як «застарілі», коли з часу завершення їхнього будівництва мине стільки років, скільки зазначено у таблиці нижче:

- a) лінійні кораблі ..... 26 років;
- b) авіаносці ..... 20 років;
- c) легкі надводні судна підкласів а) і b): і) якщо закладені до 1 січня 1920 року 16 років; іі) якщо закладені після 31 грудня 1919 року ... 20 років;
- d) легкі надводні судна підкласу c) ..... 16 років;
- e) підводні човни ..... 13 років.

Додаток III

Домовлено, що двом одиницям з числа трьох зазначених нижче застарілих учбових суден японського флоту може бути дозволено відвідувати порти у Протоках разом.

У цьому разі загальний тоннаж цих двох суден вважається таким, що дорівнює 15000 тонн.

Додаток IV

1. Класи підкласи суден, які мають враховуватись для обчислення загального тоннажу флотів прибережних держав Чорного моря, зазначеного у статті 18 цієї Конвенції, є такими:

Лінійні кораблі: підклас (а); підклас (b).

Авіаносці: підклас (а); підклас (b).

Легкі надводні судна: підклас (а); підклас (b); підклас (с).

Підводні човни: як визначено у Додатку II до цієї Конвенції.

Водотоннажністю, яка повинна бути врахована при обчисленні загального тоннажу, є стандартна водотоннажність, як вона визначена у Додатку II. Враховуються лише ті судна, які не є застарілими згідно з визначенням, яке міститься у згаданому Додатку.

2. У повідомленні, передбаченому у пункті b) статті 18, також має зазначатись загальний тоннаж суден, які належать до класів і підкласів, згаданих у пункті 1 цього Додатка.

Протокол

Під час підписання Конвенції від цього числа нижчепідписані Повноважні представники заявляють від імені своїх відповідних Урядів, що вони приймають такі постанови:

1. Туреччина має право негайно ремілітаризувати зону Проток, як вона визначена у преамбулі згаданої Конвенції.

2. З 15 серпня 1936 року Турецький Уряд тимчасово застосовуватиме режим, визначений у згаданій Конвенції.

3. Цей Протокол набуває чинності з цього дня.

Вчинено у Монтьрьо, 20 липня 1936 року.

Н. П. Ніколаєв

П'єр Нейков

Ж. Поль-Бонкур

А. Понсо

Стенлі

С. М. Брюс

Н. Політис
Рауль Бібіка Розетті
Н. Сато (ad referendum)
Масса-акі Хотта (ad referendum)
Н. Тітулеско
Конс. Концеско
В. В. Пелла
Д-р Р. Арас
Суад Даваз
Н. Менемчіоглу
Асім Гундуз
Н. Садак
Максим Літвінов
Д-р Н. Субботіч

Джерело: Конвенція про режим проток (укр/рос). *Законодавство України. Документ 995_228, чинний, поточна редакція — Прийняття від 20.07.1936. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228 (дата звернення: 18.11.2019).*

ДЕКЛАРАЦІЯ
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Міхотін Олександр Костянтинович, студент 2 курсу магістратури історичного факультету спеціальності історія та археологія підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомена. Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

Студент

О.К. Міхотін

Науковий керівник

М.В. Єльников